

Amasya İlahiyat Dergisi – Amasya Theology Journal
ISSN 2667-7326 | e-ISSN 2667-6710
Aralık / December 2020, 15: 321-361

Huzur Derslerine Katılan Kırım Uleması ve Muhammed Emin Efendi'nin Tefsir Metninin Neşri

Süleyman GÜR

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Trabzon University, Faculty of Theology,
Department of Tafsir
Trabzon, Turkey
suleymangur@trabzon.edu.tr
orcid.org/0000-0002-7515-136X

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 12 Eylül / September 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 28 Ekim / October 2020

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2020

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 15 **Sayfa / Pages:** 321-361

Atıf / Cite as: Gür, Süleyman. "Huzur Derslerine Katılan Kırım Uleması ve Muhammed Emin Efendi'nin Tefsir Metninin Neşri [Crimean Ulama Who Participated in the Huzur Lessons and Commentary Texts and Publications of Mohammed Emin Efendi]". *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 15 (December 2020): 321-361.
<https://doi.org/10.18498/amailad.794125>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Amasya University, Faculty of Theology, Amasya, 05100 Turkey. All rights reserved.
<https://dergipark.org.tr/amailad>.

Crimean Ulama Who Participated in the Huzur Lessons and Publications of Quranic Commentary Texts of Mohammed Emin Efendi

Abstract

During the Ottoman period, the tafsir (interpretation) lessons held in the presence of the Sultan in every year during Ramadan were called as "lessons in presence." The lessons, which began in 1172/1759, continued until the end of the Ottoman Empire. The lessons in presence were attended by the Sultan, the shaykh al-islam, the mukarrir (teacher) who would present the lecture, the interlocutors in the position of negotiators and other persons who were in the status of listeners. The mukarrir and interlocutors were chosen by the shaykh al-islam and appointed by the Sultan himself. The verses to be interpreted in the course were notified to mukarrir and the interlocutors two months ago for giving them time to get prepared for the lesson. The duration of each lesson was about two hours, and at the end of the lesson, starting from the high-ranking interlocutor, questions were directed to the mukarrir, and discussions were also held afterwards. After mukarrir made an exegesis of the verse, he would answer the questions and objections posed to him. The lessons in presence were the highest and most prestigious scientific councils in which a scholar could participate. Participating in this assembly also required being one of the Istanbul dersiâms (certified teachers). In the historical process, scholars from Anatolian cities attended these courses, as well as scholars from different regions of the Ottoman geography such as Ahiska, Dagestan and Bosnia. Some of these scholars were also from Crimea.

It is known that the Ottoman ulema were influential in Crimea and the Crimean ulema in the Ottoman geography from the time when Crimea was annexed to the Ottoman Empire. As a matter of fact, the Crimean scholars served in high-level positions such as professorship, mufti, judge, and cadilesker in important centers of the Ottoman Empire such as Istanbul, Mecca, Medina, Jerusalem, Baghdad, Damascus and Egypt. This situation also continued in the same way after the Russian invasion of Crimea. In this study, some names such as Abdülhalim Efendi (d. 1210/1795), Muhammed (Emin) Efendi (d. 1243/1827), Abdullah Efendi (d. 1242/1827), Abdülhayy Efendi (d. 1339/1920), Ahmed Efendi (d. 1205/1791), Ali Şücâî Efendi (d. 1341/1922), Hasan Rüşdü Efendi (d. 1311/1894), Selim Efendi (d. 1260/1844) and Şerafeddin Şerif Efendi (d. 1331/1913), who attended to the lessons in presence, will be discussed and in this context, a brief information will be given about their life stories, the years they attended lessons in presence, their positions in the assembly and their

scientific rank, and then, the work of the lesson in presence that Crimean Muhammed Emin Efendi gave will be analyzed and transcribed.

The only source regarding the content of the lessons in presence is the texts of teaching and negotiations. However, few of these texts survived to the present day, especially those with old dates. One of them belongs to Muhammed Efendi of Crimea. This 13-leaf work is kept at the Turkish Manuscripts in the Section of Istanbul University Library at number 7297 as a manuscript, and its language is Turkish. This work, in which the verses 139-142 of Surah Âl- Imrân discussed in the 3rd assembly of lessons in presence in the year 1238 and were interpreted during the reign of Sultan Mahmud III, gives some ideas about the content of the lessons in presence and the method of interpretation of the verses. Just like Baydâvî's Anvâru't-Tanzîl and Fahrüddîn al-Râzî's Mefâtîh which are used as the main sources, in the work the method of interpretation of the narration is used, which only the text of the negotiation is included, but it is seen that the method of discernment is also emphasized. In this context, the verses are interpreted through verses, hadiths, and the views of early scholars, as well as extensive linguistic analyses, theological discussions, the effect of readings on meaning and similar issues were mainly discussed. As far as it is understood, this method, which is also frequently used in the tafsir (interpretation) texts of classical period, was also adopted and applied by the mukarrirs of lessons in presence.

According to our findings in this study, ten scholars from Crimea, two of whom were mukarrirs and eight of whom were interlocutors, attended the lessons in presence, which were a very high-level scientific activities. This data have been obtained from the available records. Information on the total number of people attending classes and the number of assemblies should be approached with caution, since no records of some years have survived. These numbers are likely to change as new documents become available.

Keywords: Tafsir, Ottoman, Crimea, Huzur Lessons, Muhammed Emin Efendi.

Huzur Derslerine Katılan Kırım Uleması ve Muhammed Emin Efendi'nin Tefsir Metninin Neşri

Öz

Osmanlı döneminde her yıl Ramazan ayında, padişahın huzurunda yapılan tefsir derslerine "huzur dersleri" denilmiştir. 1172/1759 yılında başlayan dersler, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmüştür. Huzur derslerine, başta padişah olmak üzere, şeyhülislâm, dersi sunacak olan mukarrir, müzâkercî

konumundaki muhataplar ve dinleyici statüsündeki diğer zâtlar katılırdı. Mukarrir ve muhataplar şeyhulislâm tarafından seçilir, padişah tarafından atanırdı. Derste tefsir edilecek âyetler iki ay önce mukarrir ve muhataplara bildirilir, derse hazırlanmaları sağlanırdı. Her dersin süresi iki saat civarında olup ders bitiminde yüksek rütbeli muhataptan başlamak üzere sırasıyla mukarrire sorular sorulur, müzâkereler yapılırdı. Mukarrir âyetin tefsirini yaptıktan sonra kendisine yöneltilen sorulara ve itirazlara cevaplar verirdi. Huzur dersleri, bir âlimin bulunabileceği en yüksek ve prestijli ilim meclisi idi. Bu meclise iştirak etmek de İstanbul dersiâmlarından olmayı gerektiriyordu. Söz konusu derslere Anadolu şehirlerinden âlimler katıldığı gibi Ahıska, Dağıstan, Bosna gibi Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinden âlimler de katılmışlardır. Bu âlimlerin bir kısmı da Kırımlıdır.

Kırım Osmanlıya bağlandığı andan itibaren Osmanlı ulemasının Kırım'da, Kırım ulemasının da Osmanlı coğrafyasında etkili oldukları bilinmektedir. Nitekim Kırım uleması İstanbul, Mekke, Medine, Kudüs, Bağdad, Şam, Mısır gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı olan devrin önemli merkezlerinde müderrislik, müftülük, kadılık, kadıaskerlik gibi üst düzey vazifelerde görev yapmışlardır. Bu durum, Rus işgalinden sonra da aynı şekilde devam etmiştir. Bu çalışmada Kırım ulemasından huzur derslerine katılan Abdülhalim Efendi (öl. 1210/1795), Muhammed (Emin) Efendi (öl. 1243/1827), Abdullah Efendi (öl. 1242/1827 sonrası), Abdülhayy Efendi (öl. 1339/1920), Ahmed Efendi (öl. 1205/1791 sonrası), Ali Şücâî Efendi (öl. 1341/1922), Hasan Rüşdü Efendi (öl. 1311/1894), Selim Efendi (öl. 1260/1844) ve Şerafeddin Şerif Efendi (öl. 1331/1913) ele alınacak ve bu bağlamda hayat hikâyeleri, huzur derslerine katıldıkları yıllar, buldukları meclisteki konumları ile ilmî rütbeleri hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından Kırımlı Muhammed Emin Efendi'nin tahrir ettiği huzur dersine ait eser tahlil edilip transkripsiyonu yapılacaktır.

Huzur derslerinin muhtevasına dair yegâne kaynak, tahrir ve müzâkere metinleridir. Ancak bu metinlerden günümüze ulaşanlar ve bilhassa eski tarihli olanlar oldukça azdır. Bunlardan biri de Kırımlı Muhammed Efendi'ye aittir. 13 varaklık bu eser, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar Bölümü nr. 7297'de yazma halinde olup dili Türkçe'dir. Sultan II. Mahmud devrinde, 1238 senesinde icra edilen huzur derslerinin III. meclisinde müzâkere edilen Âl-i İmrân sûresinin 139-142. âyetlerinin tefsir edildiği bu eser huzur derslerinin muhtevasına ve âyetlerin tefsir metoduna dair bazı fikirler vermektedir. Sadece müzâkere metninin yer aldığı eserde, tıpkı temel kaynak olarak kullanılan Beydâvî'nin Envârü't-Tenzîl'i ile Fahrüddîn er-Râzî'nin Mefââtih'inde olduğu

gibi, rivayet tefsir yöntemi de kullanılmış olmakla birlikte dirâyet yöntemine ağırlık verildiği görülmektedir. Bu bağlamda âyetler âyetle, hadisle, ilk dönem âlimlerinin görüşleri ile tefsir edildiği gibi ekseriyetle geniş dilsel tahlillere, kelâmi tartışmalara, kıraatların manaya etkisine ve benzeri konulara girilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla klasik dönem tefsir metinlerinde de sıkça kullanılan bu yöntem huzur dersleri mukarrirleri tarafından da benimsenmiş ve uygulanmıştır.

Bu çalışmadaki tespitlerimize göre, oldukça üst düzey ilmi bir faaliyet olan huzur derslerine, iki mukarrir sekiz muhatap olmak üzere Kırımlı on âlim katılmıştır. Bu veriler şu ana kadarki kayıtlardan hareketle elde edilmiştir. Bazı yıllarla ilgili hiçbir kayıt günümüze ulaşmadığından derslere katılan toplam kişi sayısı ile meclis sayısı konusunda verilen bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Yeni belgelere ulaşıldıkça bu rakamların değişme olasılığı vardır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Osmanlı, Kırım, Huzur Dersleri, Muhammed Emin Efendi.

Giriş

Osmanlı padişahları kuruluştan itibaren âlimleri etrafında toplama, ilmî sohbet ve tartışmalara katılma gibi konulara önem vermişler, gerek kendileri, gerekse ileri gelen devlet adamları ulemadan özel dersler almışlardır. Fâtih Sultan Mehmed döneminden itibaren bu tür faaliyetler artış göstermiştir.¹ Ayrıca padişahlar devrin önde gelen âlimlerine "mutad tefsir dersleri" diye anılan tefsir dersleri yaptırmışlardır. Bir de her yıl Ramazan ayında, Beydâvî'nin (öl. 685/1286) *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsiri esas alınarak padişahın huzurunda yapılan tefsir dersleri vardır ki bunlar "huzur dersleri" diye anılmıştır. Söz konusu derslere huzur-ı hümayûn dersleri de denilmiştir.² Huzur dersleri ile ilgili ilk örnek uygulama Sultan III. Ahmed zamanında Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa (1131-1143/1718-

¹ Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 18/441-444.

² Tayyazâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi/Tarih-i Enderun*, nşr. Mehmet Arslan (İstanbul: Kitabevi, 2010), 1/314; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı, 1993), "Huzur Dersleri", 1/860.

1730) tarafından 1136/1724 yılında yapılmıştır.³ Sonraki yıllarda bu dersler daha sistemli hale gelmiş ve hatta 1140 Ramazan'ında, III. Ahmed bu derslerin birini başından sonuna kadar takip etmiştir. Bu derslerin resmîyet kazanması ise 1172/1759 yılında Sultan III. Mustafa'nın irade ve fermanıyla olmuştur.⁴

Bu şekilde resmîleşen Huzur dersleri, arada bazı kesintiler dışında Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar sürmüştür. Son ders 1341 senesi Ramazan'ında (Mayıs 1923) yapılmış olup, 26 Receb 1342 (4 Mart 1924) tarihinde hilâfetin kaldırılması ile 165 yıl boyunca devam eden huzur dersleri tarihe karışmıştır.⁵

Huzur derslerine, başta padişah olmak üzere, şeyhülislâm, dersi sunacak olan mukarrir, müzâkereci konumundaki muhataplar ve dinleyici statüsündeki diğer zâtlar katılırdı. Bunlara ilaveten padişah bazı önemli misafirlerini derse dâhil edebiliyordu. Başta takdim heyeti olmak üzere padişah ve dinleyiciler de, yerde minderler üzerinde oturarak dersi takip ederdi.⁶

Mukarrir ve muhataplar şeyhülislâm tarafından seçilir, padişah tarafından onanırdı. Derste takrir edilecek âyetler yaklaşık iki ay önce mukarrir ve muhataplara bildirilir, derse hazırlanmaları sağlanırdı. Her dersin süresi iki saat civarında olup ders bitiminde yüksek rütbeli muhataptan başlamak üzere sırasıyla mukarrire sorular sorulur, müzâkereler yapılırdı.⁷ Mukarrir âyetin tefsirini yaptıktan sonra kendisine yöneltilen sorulara ve itirazlara cevaplar verir, böylece ilmî bir

---

³ Ömer Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 521.

⁴ Ebül'ulâ Mardin, *Huzur Dersleri* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951), 1/62; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1965), 216; İpşirli, "Huzur Dersleri", 18/441-444; Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", 521.

⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/62; İpşirli, "Huzur Dersleri", 18/441-444; Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", 522.

⁶ Halit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi=Son Hatıralar* (İstanbul: Özgür Yayınları, 2003), 431; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, 219; Aydın Temizer, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 66.

⁷ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Huzur Dersleri", 1/862.

mübâhase cereyan ederdi. Bu yüzden âyetlerin tefsiri son derece yavaş ilerlerdi.⁸

Huzur dersine katılan muhatapların sayısında zaman içerisinde farklılıklar olmuştur. Dersler, başlangıçta 1 mukarrir 5 muhatap toplam 6 kişi tarafından takdim edilirken, 1189 yılı itibari ile bu sayı önce 8'e yükselmiş sonra sırasıyla 12, 13 ve 14'e kadar ulaşmıştır. 1293 yılında 15'e, 1316 yılında ise 16'ya kadar çıkmıştır. Bu tarihten sonra katılımcı sayısında herhangi bir değişiklik olmamıştır.⁹

Huzur derslerinin icra edildiği meclislerin sayısında da değişiklikler olmuştur. Özellikle ilk dönemlerde Ramazan aylarında 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18 gibi farklı sayıda oturumlarla yapılan huzur derslerinde meclis sayısı 1180/1766 yılında 19'a kadar ulaşmıştır.¹⁰ 1189/1775 senesinde alınan bir kararla meclis sayısı 8 ile sınırlandırılmıştır. Bu tarihten itibaren 1200/1785 senesine kadar huzur dersleri mutad olarak her Ramazan'da 8 ayrı oturum şeklinde icra edilirken 1200/1785 yılından itibaren bu meclislere bir de "mukarrirler meclisi" ilave edilmiştir. Yılda bir kez toplanan bu meclisin muhataplarını mukarrir ve muhatap niteliğindeki zâtlar oluştururdu. Hatta bazen bu oturumlara dışarıdan müderrisler de katılırdı. Bunlara ilaveten, "sudur meclisleri" diye tabir edilen bir oturum daha vardır ki bu oturuma ilmî yönden yüksek rütbelere sahip olup mutad meclislere katılma salahiyetini kaybedenler iştirak ederlerdi.¹¹

XIX. yüzyıldan itibaren huzur dersleri için yeni bazı ilkeler belirlenmiş ve bir teamül oluşturulmuştur. Buna göre mukarrir ve muhatapların İstanbul ruûsunu almış, resmi bir görevi olmayan ve İstanbul'da oturan âlimler arasından seçilmesi esası getirilmiştir. Ayrıca herhangi bir meclisin mukarrirliği boşalınca bir sonraki meclisin mukarririnin oraya tayin edilmesi, son meclisin mukarrirliği

⁸ İpşirli, "Huzur Dersleri", 18/441-444.

⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/84 vd.; İpşirli, "Huzur Dersleri", 18/441-444; Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", 526.

¹⁰ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/69; Temizer, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri", 68.

¹¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/84-88; Ömer Kara, "İslâm Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları 2* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 335-336.

boşaldığında ise oraya ilk meclisin baş muhatabının getirilmesi teamül haline gelmiştir.¹²

Huzur derslerinde öncelik sırası, ruûstaki kıdeme göre belirlenmekteydi.¹³ Bu yüzden derslere katılan ulemanın rütbeleri önem arz etmekteydi. Bu rütbelere aşağıdan yukarıya doğru şu şekilde sıralanmaktadır: İbtidâ-i Hâric, Hareket-i Hâric, İbtidâ-i Dâhil, Hareket-i Dâhil, Mûsılâ-i Sahn, Sahn-ı Semân, İbtidâ-i Altmışlı, Hareket-i Altmışlı, Mûsılâ-i Süleymâniye, Süleymâniye, Hâmise-i Süleymâniye, Dâru'l-Hadis-i Süleymâniye.¹⁴ Bu mertebelerin en yüksekini, Dâru'l-Hadis müderrisleri oluşturmaktaydı.¹⁵

Kaynaklardan anlaşıldığına göre huzur derslerinde Kadı Beydâvî'nin *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* adlı tefsiri merkeze alınarak 1172 yılından itibaren padişah tarafından seçilen âyetler tefsir edilmiştir. 1180 senesinde sûre seçimine geçilmiş, 1200 yılından itibaren mushaf tertibiyle derslere devam edilmiştir. Bu şekilde Nahl sûresinin 26. âyetine kadar Kur'ân'ı Kerîm'in tefsiri yapılmıştır. Bu tertibin dışında ayrıca İsrâ, Fetih ve Saf sûreleri de huzur derslerinde tefsir edilmiştir.¹⁶

Ders takrir ve müzâkerelerinin kaydına gelince, ilk yıllarda kayıt tutulduğuna dair bir veriye şimdilik ulaşamamıştır. Ancak 1177 yılında¹⁷ ve 1238'de II. Mahmud'un saltanatı döneminde bazı kayıtların tutulduğu tespit edilmiştir.¹⁸ Bu kayıt tutma işlemi resmi bir görevli tarafından değil, mukarrir ve muhatapların kişisel gayretleriyle ve dağınık bir şekilde yapılmıştır. Son dönemlerde ise Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi, Gümülcineli Ahmed Asım Efendi gibi bazı mukarrirlerin ve Eğinli Muhammed Hulusi Efendi gibi muhatapların yine gönüllülük esasına göre ancak daha düzenli kayıtlar tuttuğu

¹² Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/92-93, 104; İpşirli, "Huzur Dersleri", 18/441-444; Temizer, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri", 67.

¹³ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Huzur Dersleri", 1/862.

¹⁴ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Altmışlı", 1/54; Enver Demirpolat, "Huzur Derslerine Katılan Harputlu Âlimler", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 214.

¹⁵ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Hareket-i Altmışlı", 1/740.

¹⁶ Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", 529.

¹⁷ Recep Arpa, "Huzur Derslerinde Kâdî Beydâvî Tefsiri mi Takip Edilirdi?", *Osmanlıda Tefsir Dersi Gelenekleri*, ed. Ömer Kara vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'ân ve Tefsir Akademisi Araştırmaları, 2018), 104.

¹⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/1106.

anlaşılmaktadır. Bunların bir kısmı yazma olarak günümüze ulaşmış, bir kısmı kendi notlarını kitaplaştırmış,¹⁹ bir kısmı ise zayi olmuştur. Yazma olarak elimize ulaşan az sayıdaki takrir ve müzâkere metinlerinden biri de Kırımlı Muhammed Efendi'ye aittir. Bu metin günümüze intikal edenlerin en eskilerinden olması yönüyle de ayrı bir öneme sahiptir.²⁰

Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde âlimler ilimlerini inkişâf ettirmek için Şam, Bağdat gibi ilim merkezlerine seyahat ederlerdi. Yükseliş döneminden sonra ise İstanbul bütün İslâm dünyasının en önemli ilim merkezi haline geldi. Padişahların da ilme ve ulemaya değer vermesi, İslâm coğrafyasının her bölgesinden âlimlerin İstanbul'a yerleşmesini sağladı. Bu âlimler kendileri ile birlikte memleketlerinin ilmî müktesabâtını da İstanbul'a taşıdılar. Huzur dersleri, bir âlimin bulunabileceği en yüksek ve prestijli ilim meclisi idi. Bu meclise iştirak etmek de İstanbul dersiâmlarından olmayı gerektiriyordu. Dolayısı ile âlimler bu payeyi elde etmek için bir rekabetin içerisine de girebiliyorlardı.²¹

Huzur derslerine tarihi süreç içerisinde Trabzon, Erzurum, Harput gibi Anadolu şehirlerinden İstanbul ruûsunu almış âlimler katıldığı gibi Ahıska, Dağistan, Gümölcine, İşkodra, Bosna gibi Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerine mensup âlimler de katılmışlardır. Bu âlimlerin bir kısmı da Kırımlıdır. Kırım, Altın Ordu Devleti'nin bir vilayeti iken, 1441'de I. Hacı Giray yönetiminde hanlığa dönüştürüldü. 1475 senesinde I. Mengli Giray'ın, Fatih Sultan Mehmed'e müracaat etmesi üzerine Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Ruslar tarafından 1783 yılında işgal edilinceye kadar 307 yıl boyunca Osmanlı hâkimiyetinde kaldı.²²

Kırım Osmanlı'ya bağlandığı andan itibaren Osmanlı ulemasının Kırım'da, Kırım ulemasının da Osmanlı coğrafyasında etkili oldukları bilinmektedir. Kırım ulemasının önemli bir bölümünün ilk

¹⁹ Bk. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Huzur Dersleri", 1/865.

²⁰ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/1106. Ayrıntılı bilgi için bk. Kara, "İslâm Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri", 344-48; Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", 531.

²¹ Alparslan Kartal, "Huzur Derslerine Katılan Karşı Âlimler", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017), 231.

²² Halil İnalçık, "Kırım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/450-458.

tahsillerinden sonra yüksek tahsil için başta İstanbul olmak üzere Anadolu'nun çeşitli merkezlerine geldikleri ve ilmiye sınıfında yüksek bir mevkide buldukları bilinmektedir. Nitekim İstanbul, Mekke, Medine, Kudüs, Bağdad, Şam, Mısır gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı olan devrin önemli merkezlerinde müderrislik, müftülük, kadılık, kadiaskerlik gibi üst düzey vazifelerde görev yapmış olmaları da bunu desteklemektedir. Bu durum, Rus işgalinden sonra, boyutu şartlara göre zaman zaman değişiklik arz etse de aynı şekilde devam etmiştir.²³

Kaynaklarda, Molla Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımî (öl. 879/1474), Mahmud b. Süleyman (öl. 990/1582), İbrahim b. Abdullah (öl. 1001/1593), Hüseyin Efendi (öl. 1010/1602), Seyyid/Şerif Mûsâ Kelîmî (öl. 1054/1644), Mehmed Feyzi (öl. 1055/1645), Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ (öl. 1095/1684), Mehmed b. Abdülhamid (öl. 1168/1755), Hamid b. Ahmed (öl. 1185/1771), İsmail Ferruh Efendi (öl. 1256/1840) gibi Kırımlı çok sayıda meşhur âlimden bahsedilmektedir.²⁴ Bu çalışmada, onların, sadece huzur derslerine katılanları ele alınacak ve bu bağlamda hayat hikâyeleri, huzur derslerine katıldıkları yıllar, buldukları meclisteki konumları ile ilmî rütbeleri hakkında kısaca bilgi verilecek, ardından Kırımlı Muhammed Emin Efendi'nin takrir ettiği huzur dersine ait eser tahlil edilip transkripsiyonu yapılacaktır.

Huzur dersleri ile ilgili, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (Mehmet Zeki Pakalın), *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı) gibi çeşitli kaynak kitaplarda bazı bilgiler mevcuttur. Ancak bu konudaki en sistematik ve kapsamlı çalışma, konu ile ilgilenen bütün araştırmacıların vazgeçilmez müracaat kaynağı olan Ebül'ulâ Mardin'in *Huzur Dersleri* adlı üç ciltlik eseridir. Bu çalışmada da söz konusu eser temel kaynak olarak seçilmiştir. Bunların dışında huzur dersleri ile ilgili başka kaynaklar ve çeşitli ilmî çalışmalar da vardır.²⁵ Biz de bu çalışmalardan da istifade ederek hem Kırım uleması hakkında bilgi vermek hem de padişahın huzurunda icra edilen bir tefsir dersinde

²³ Ahmet Yüksel - Zafer Karademir, "Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbinden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/1 (2012), 184.

²⁴ Bursalı Mehmet Tahir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335), 1-38.

²⁵ Bu çalışmalar için bk. Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", 519-539.

ilk dönemlerde ne gibi konuların konuşulduğunu okuyuculara ulaştırmak istedik. Mukarrir ve muhatapları alfabetik sıraya göre ele aldık.

1. Mukarrir Olarak Huzur Derslerine Katılan Kıırlı Âlimler Abdülhalim Efendi (öl. 1210/1795)

Kıırlı dersiamlardan olan Abdülhalim Efendi, Vassafzâde Esad Efendi meşihatinde kassâm-ı askerî ve ders vekili, sonra Enderûn-i Hümâyûn'a baş hoca, 1199/1787 yılında da Haremeyn müfettişi oldu. Daha sonraları fetva eminliği görevi yaptı. 1208 yılında Edirne kadısı, 1210/1795 yılında Mekke mollası oldu ve orada vefat etti.²⁶

1198-1202 yılları arasında mukarrirlik yapmıştır.²⁷ Bu tarihlerin öncesi ve sonrasındaki yıllarla ilgili kayıtlar oldukça sınırlı olduğundan bu derslere hangi sıfatlarla toplam kaç kez katıldığı gibi konularda net bilgiler vermek şimdilik mümkün olamamaktadır. Ancak derslere katıldığı yıllarla ilgili bazı detaylar kayıtlarda vardır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre; 1198 Ramazan'ında IV. meclisin mukarrirliğini asaleten, II. meclisin mukarrirliğini vekâleten yapmıştır. 10 Ramazan 1199 Pazar günü Yalı'da IV. meclisin mukarrirliğini, 8 Ramazan 1200 Pazartesi günü de yine aynı yerde ve aynı meclisin mukarrirliğini yapmıştır. Bu derste Fatıha tefsirine devam edilmiştir. 5 Ramazan 1201 Perşembe günü Mabeyn-i Hümâyûn'daki ictimada bu kez III. meclisin mukarrirliğini yapmıştır. 1 Ramazan 1202 Perşembe günü ise Has Oda'da Kütüphane hocası sıfatı ile I. meclisin mukarrirliğini yapmıştır. Bu meclisteki ders Bakara sûresinden taktırir edilmiştir.²⁸

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.²⁹

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1198/1784	IV.	Mukarrir		Abdülhalim Efendi
1199/1785	IV.	Mukarrir		Abdülhalim Efendi
1200/1786	IV.	Mukarrir		Abdülhalim Efendi
1201/1787	III.	Mukarrir		Abdülhalim Efendi
1202/1788	I.	Mukarrir	Kütüphane hocası	Abdülhalim Efendi

²⁶ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye (I-IV/ı)*, haz. Ali Aktan vd. (İstanbul: Sebil Yayınvevi, 1995), 3/343.

²⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/4 vd., 849.

²⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/4-7.

²⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/4 vd.

Muhammed (Emin) Efendi (öl. 1243/1827)

Osmanlı döneminde müderrislik, mollalık ve mukarrirlik görevlerinde bulunmuş Kıımlı bir âlimdir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre 1225 yılında Kudüs mollası, 1232 yılı Recep ayında Mısır mollası, bilâhare Mekke mollası payesine nail olmuştur.³⁰ 13 Rebiülahir 1236'da Galata müderrisliğine tayin edilmiştir. 1236-1243 yılları arasında huzur hersleri mukarrirliği yapmıştır. 21 Rebiulevvel 1243 tarihinde vefat etmiştir.³¹

Mardin, 1236 senesinde mukarrirliğe tayin edildiğini ve 21 Rebiulevvel 1243'te vefat ettiğini ifade etmekle birlikte muhataplık yaptığına dair kayıt düşmemektedir.³² Ancak huzur derslerine katılanları yıllara göre ele aldığı bölümdeki bilgilerden anlaşıldığına göre 1224-1228 yılları arasında huzur derslerine muhatap olarak katılmıştır. 1229-1234 yılları arası bu derslere katılanlar tespit edilemediğinden bu tarihlerle ilgili bilgi yoktur. 1235 yılı ile ilgili kayıtlarda ise II. meclisin ikinci muhatapı olduğu görülmektedir. Bu durumda 1236'da muhataplıktan mukarrirliğe terfi ettiği anlaşılmaktadır.³³ Bu bilgilerden hareketle biz muhatap ve mukarrir olarak katıldığı meclisleri tabloda şu şekilde düzenledik.

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.³⁴

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1224/1809	VI.	1.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Kilisli Mehmed Kudsi Efendi
1225/1810	V.	5.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Kilisli Mehmed Kudsi Efendi
1226/1811	V.	3.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Çarşambalı Mehmed Said Efendi
1227/1812	IV.	10.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Tırnovalı Müftizâde Abdurrahim Efendi

³⁰ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 4-1/338-339.

³¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/160.

³² Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/111.

³³ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/169 vd.

³⁴ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/169 vd.

1228/1813	IV.	5.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Çarşambalı Said Efendi
1235/1820	II.	2.Muhatap	Hareket-i Altmışlı	Kütahyalı Mehmed Efendi
1236/1821	VI.	Mukarrir	Hareket-i Altmışlı	Kırımlı Muhammed Efendi
1237/1822	IV.	Mukarrir	Mûsılâ-i Süleymâniye	Kırımlı Muhammed Efendi
1238/1823	III.	Mukarrir	Mûsılâ-i Süleymâniye	Kırımlı Muhammed Efendi
1239/1824	II.	Mukarrir	Mûsılâ-i Süleymâniye	Kırımlı Muhammed Efendi
1240/1825	II.	Mukarrir	Mûsılâ-i Süleymâniye	Kırımlı Muhammed Efendi
1241/1826	II.	Mukarrir	Mûsılâ-i Süleymâniye	Kırımlı Muhammed Efendi
1242/1827	II.	Mukarrir	Süleymâniye	Kırımlı Muhammed Efendi

2. Muhatap Olarak Huzur Derslerine Katılan Kırımlı Âlimler Abdullah Efendi (öl. 1242/1827 sonrası)

Abdullah Efendi'nin, 1224-1228 yılları arasındaki huzur derslerini Mûsılâ-i Sahn rütbesi ile muhatap olarak takip ettiği kayıtlara geçmiştir. 1235-1240 tarihleri arasındaki derslere de Mûsılâ-i Süleymâniye rütbesi ile katılmıştır. 1241'de Hâmise, 1242'de ise Dâru'l-Hadis rütbesi ile derslere devam etmiştir.³⁵ 1229-1234 seneleri arasında yapılan huzur derslerine katılanların isimleri henüz tespit edilememiştir.³⁶ Abdullah Efendi 1234 yılından sonraki derslere muntazaman katıldığına göre 1229-1234 yılları arasındaki derslere de muhatap olarak katılmış olmalıdır. Ayrıca son yedi derse I. mecliste muhatap olarak katılması ve bunun da ötesinde son katıldığı dersi ilmiye sınıfının en üst rütbesi olan Dârülhadis rütbesi ile baş muhatap olarak takip etmesi onun ilmî kariyerini ve ulema nezdindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

³⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/171 vd.

³⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/194.

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.³⁷

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1224/1809	V.	10.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Divrikli Musannif Osman Efendi
1225/1810	V.	2.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Kilisli Mehmed Kudsi Efendi
1226/1811	IV.	13.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Kilisli Mehmed Kudsi Efendi
1227/1812	IV.	7.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Tırnovalı Müftizâde Abdurrahim Efendi
1228/1813	IV.	2.Muhatap	Mûsılâ-i Sahn	Çarşambalı Said Efendi
1235/1820	II.	1.Muhatap	Mûsılâ-i Süleymâniye	Kütahyalı Mehmed Efendi
1236/1821	I.	13.Muhatap	Mûsılâ-i Süleymâniye	Menteşeli Müftizâde Abdürrahim Efendi
1237/1822	I.	9.Muhatap	Mûsılâ-i Süleymâniye	Kangırlı Şeyh Abdullah Efendi
1238/1823	I.	8.Muhatap	Mûsılâ-i Süleymâniye	Menteşeli Müftizâde Abdürrahim Efendi
1239/1824	I.	6.Muhatap	Mûsılâ-i Süleymâniye	Ekmekçizâde Hafız Ahmed Efendi
1240/1825	I.	4.Muhatap	Mûsılâ-i Süleymâniye	Ekmekçizâde Hafız Ahmed Efendi
1241/1826	I.	2.Muhatap	Hâmise	Ekmekçizâde Hafız Ahmed Efendi
1242/1827	I.	1.Muhatap	Dârülhadis	Ekmekçizâde Hafız Ahmed Efendi

Abdülhayy Efendi (öl. 1339/1920)

Kırımlı Kadı Hacı Murtaza Efendi'nin torunu, Hoca Abdülgaffar Efendi'nin oğludur. 1274 yılında Kırım'da doğdu. İlk tahsilini Kırım'da ve Rumeli'ndeki Hacıoğlu Pazarcığı'nda yaptı. Rumi 1279'da Pazarcık'ta medresede de bir süre eğitim gördü. Rumi 1283'te Varna Rüştîye'sinde Muallim Nâcî'den Arapça, Farsça, hüsn-i hat gibi dersler alarak bu

³⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/171 vd.

okulu da tamamladı. 1287'de İstanbul'a gelerek Uzunçarşı'daki Atik İbrahim Paşa Medresesi'ne kayıt oldu. Ardından naklini Şerif Hamidiyye Medresesi'ne aldırdı ve dersiâmdan mantıkçı Şehri Ahmed Efendi'den icâzet aldı. 1301 yılında ruûs imtihanını kazandı. 1302'de Süleymâniye Camii'nde müzâkereye başladı. 1316'da üç öğrenciye icâzet verdi. Sultan Abdülmecid Türbesi'nde Buhârîhanlık, Topkapı Ahmed Paşa Medresesi'nde müderris ve vaizlik yaptı. 1328'de Hareket-i Dâhil derecesiyle Sultan Bayezid Camii'nde müderrislik görevine getirildi.³⁸ 1329-1338 yılları arasında huzur derslerine muhatap olarak katıldı. 1339/1920 yılında vefat etti.³⁹

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.⁴⁰

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1329/1911	VIII.	4.Muhatap		Serezli Eyyüb Sabri Efendi
1330/1912	VII.	15.Muhatap		Midillili Muhammed Emin Efendi
1331/1913	VII.	2.Muhatap		Midillili Muhammed Emin Efendi
1332/1914	VI.	8.Muhatap		Aydoslu Sadullah Efendi
1333/1915	IV.	11.Muhatap		Tırnovalı Muhammed Hilmi Efendi
1334/1916	II.	14.Muhatap		Kastamonulu Mustafa Şükrü Efendi
1335/1917	III.	3.Muhatap		Nasuh Efendizade Mustafa Asım Efendi
1336/1918	III.	7.Muhatap		Batumlu Abdüllâtif Efendi
1337/1919	II.	11.Muhatap		Kastamonulu Mustafa Şükrü Efendi
1338/1920	II.	4.Muhatap		Lüleburgazlı Muhammed Eşref Efendi

³⁸ *İlmiyye Salnamesi (Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamı),* haz. Seyit Ali Kahraman vd. (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998), 109.

³⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/157; 2-3/1063-1064.

⁴⁰ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/561 vd.

Ahmed Efendi (öl. 1205/1791 sonrası)

Mardin, Topkapı Sarayı Müzesi'nden elde ettiği 1205 tarihli muhataplar listesinde huzur derslerine katılan bir Kırmılı Ahmed Efendi'ye de yer vermektedir. İlk tayin tarihini tespit edemediğini de belirtmektedir.⁴¹ O yıllara ilgili verdiği detaylardan anlaşıldığına göre bu zât, 1205 yılında mukarrirliğini Bolulu el-Hac Mustafa Efendi'nin yaptığı VII. meclise 1. muhatap olarak katılmıştır.⁴² 1205-1224 yılları arasında bu derslere katılanlar tam olarak tespit edilemediğinden Ahmed Efendi'nin net olarak hangi yıllarda kaç kez bu derslere iştirak ettiği tespit edilememiştir.

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.⁴³

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1205/1791	VII.	1.Muhataap		Bolulu el-Hac Mustafa Efendi

Ahmed Efendi (öl. 1247/1832 sonrası)

Mardin, Ahmed Efendi'nin 1237 senesinde huzur dersleri muhataplığına tayin edildiğini ve 1248 yılında derslerden ayrıldığını belirtir. Ancak ayrılış nedenine dair bilgi vermez.⁴⁴ Takip çizelgesinden anlaşıldığına göre Ahmed Efendi derslere 1237'de Hareket-i Dâhil rütbesi ile başlamış, 1243 yılı ve devamında Mûsılâ-i Sahn rütbesi ile dersleri takip etmiştir.⁴⁵

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.⁴⁶

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1237/1822	VII.	5.Muhataap	Hareket-i Dâhil	Eğimli İbrahim Efendi
1238/1823	VI.	13.Muhataap	Hareket-i Dâhil	Eğimli İbrahim Efendi
1239/1824	VI.	6.Muhataap	Hareket-i Dâhil	Konevi Hacı Seyyid Mustafa Efendi

⁴¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/117.

⁴² Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/168.

⁴³ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/168.

⁴⁴ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/127.

⁴⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/212, 230

⁴⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/205 vd.

1240/1825	VI.	2.Muhatap	Hareket-i Dâhil	Konyalı Hacı Mustafa Efendi
1241/1826	V.	10.Muhatap	Hareket-i Dâhil	İmamzade Hafız Muhammed Esad Efendi
1242/1827	V.	4.Muhatap	Mûsilâ-i Sahn	İmamzade Hafız Muhammed Esad Efendi
1243/1828	IV.	8.Muhatap	Mûsilâ-i Sahn	İmamzade Hafız Muhammed Esad Efendi
1244/1829	IV.	5.Muhatap	Mûsilâ-i Sahn	İmamzade Hafız Muhammed Esad Efendi
1245/1830	III.	12.Muhatap	Mûsilâ-i Sahn	Ahskalı Dersiam Ahmed Efendi
1246/1831	III.	12.Muhatap	Mûsilâ-i Sahn	Ahskalı Dersiam Ahmed Efendi
1247/1832	III.	8.Muhatap	Mûsilâ-i Sahn	Ahskalı Dersiam Ahmed Efendi

Ali Şücâî Efendi (öl. 1341/1922)

1269/1853 yılında Bahçesaray'da doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra 1289 yılında İstanbul'a geldi. 1306 senesinde icâzet aldı. 1308 yılında açılan ruûs imtihanını kazanarak Süleymâniye Camii dersiâm ve müderrisleri arasına girdi. 1317'de İbtidâ-i Hâric ruûsa nail oldu. 1322'de Hareket-i Hâric derecesiyle Mehmed Ağa Medresesi ikinci müderrisliğine atandı. Dördüncü rütbeden Osmânî nişânı ve altın liyakat madalyası sahibi idi. 1333-1340 yılları arasında huzur derslerine muhatap olarak katıldı. 7 Ekim 1338 (1341/1922) yılında vefat etti.⁴⁷ 1396'da dersi Süleymâniye rütbesi ile takip etti.⁴⁸

⁴⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/312, 1064.

⁴⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/596.

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.⁴⁹

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1333/1915	VII.	10.Muhatap		Midillili Muhammed Emin Efendi
1334/1916	V.	4.Muhatap		Rizeli Osman Nuri Efendi
1335/1917	V.	8.Muhatap		Rizeli Osman Nuri Efendi
1336/1918	V.	11.Muhatap		Uşşakî Nasuh Efendizade Mustafa Asım Efendi
1337/1919	V.	9.Muhatap		Arapgirli Hüseyin Avni Efendi
1338/1920	IV.	12.Muhatap		Batumlu Abdüllâtif Efendi
1339/1921	IV.	6.Muhatap	Süleymâ niye	Batumlu Abdüllâtif Efendi
1340/1922	III.	11.Muhatap		Kastamonulu Mustafa Şükrü Efendi

Hasan Rüşdü Efendi (öl. 1311/1894)

Mehmed Süreyyâ'nın, rüşdiye mekteplerinde senelerce muallim-i evvel, maarif müfettişi, birkaç ay kadar Dâru muallimin müdürü, dersiâm ve müderris diye tanıttığı, ilmî ve fazileti sayesinde halk arasında "Tatar Hoca" diye meşhur olup 13 Şaban 1311/1894 tarihinde vefat ettiğini söylediği Hacı Hasan Efendi,⁵⁰ kanaatimize göre bazı kaynaklarda Hasan Rüşdü Efendi diye zikredilen zât olmalıdır. Nitekim *Sicilli Ahval Defterleri* üzerinde bir çalışma yapan Nuri Kavak'ın, Hocasâde el-Hâc Hasan Rüşdü Efendi hakkında verdiği bilgiler, Süreyyâ'nın Hasan Efendi ile ilgili verdiği bilgilerle örtüşmektedir. Hasan Rüşdü Efendi'nin tercüme-i hâl varakasındaki bilgiler özetle şu şekildedir: 1251/1835 senesinde Bahçesaray'ın Divan Köyü'nde doğdu. Bahçesaray ve Dersaadet'te Süleymâniye Dökmeci-i Evvel Medresesi'nde tahsil görerek icâzetname aldı. Uzun süre müderrislik

⁴⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/572 vd.

⁵⁰ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2-3/190.

yaptı. Üçüncü rütbeden Mecidi, dördüncü rütbeden Osmanî Nişan-ı zîşan madalyalarını elde etti.⁵¹

Mardin'in kaydettiğine göre 1290-1310 yılları arasında huzur derslerine muhatap olarak katılmış olup 1310 yılında vefat etti.⁵² Vefat tarihi ile ilgili 1310 ve 1311 seneleri zikredilmektedir. Ancak Mehmed Süreyyâ'nın vefatını, 13 Şaban 1311 şeklinde gün, ay, yıl olarak açıkça zikretmesi bu tarihin daha isabetli olabileceğine işaret etmektedir.

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.⁵³

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1290/1873	VIII.	9.Muhatap	Hareket-i Dâhil	Balıkesirli Mustafa Münib Efendi
1291/1874	VIII.	7.Muhatap	Hareket-i Dâhil	Balıkesirli Mustafa Münib Efendi
1292/1875	VII.	9.Muhatap	Hareket-i Dâhil	İstanbul Hafız Ahmed Şakir Efendi
1293/1876	VII.	4.Muhatap	Hareket-i Dâhil	İstanbul Hafız Ahmed Şakir Efendi
1294/1877	IV.	7.Muhatap	İbtidâ-i Altmışlı	Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi
1295/1878	V.	5.Muhatap	İbtidâ-i Altmışlı	Vodineli Ömer Hulusi Efendi
1296/1879	IV.	11.Muhatap	Hareket-i Altmışlı	Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1297/1880	IV.	4.Muhatap	Hareket-i Altmışlı	Gümülcineli Ahmed Asım Efendi

⁵¹ Nuri Kavak, *Osmanlı Bürokrasisinde Görev Almış Kırım Kökenli Devlet Adamları* (İstanbul: Has Matbaacılık, 2017), 155.

⁵² Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/145.

⁵³ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/419 vd.

1298/1881	III.	11.Muhatap	Mûsıla-i Süleymâniye	Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi
1299/1882	III.	10.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1300/1883	III.	10.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1301/1884	III.	7.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1302/1885	III.	5.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1303/1886	III.	2.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1304/1887	II.	12.Muhatap		Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi
1305/1888	II.	10.Muhatap		Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi
1306/1889	II.	7.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1307/1890	II.	5.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1308/1891	I.	14.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1309/1892	I.	12.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi
1310/1893	I.	10.Muhatap		Gümülcineli Ahmed Asım Efendi

Selim Efendi (öl. 1260/1844)

Hayatı hakkında fazla bilgi bulamadığımız bu zât, Kırimlı dersiâm Selim Efendi diye tanınmış olup 1258-1259 yıllarında huzur derslerine muhatap olarak katılmıştır. 11 Şaban 1260/1844 yılında vefat etmiştir.⁵⁴ 1258 yılında, VIII. meclisin sekizinci muhatapı olarak katıldığı dersi İbtidâ-i Hâric, 1259 yılında ise baş muhatap olarak katıldığı dersi Hareket-i Hâric rütbesi ile takip etmiştir.⁵⁵

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.⁵⁶

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1258/1842	VIII.	8.Muhatap	İbtidâ-i Hâric	Trabzonlu Numan Efendi
1259/1843	VIII.	1.Muhatap	Hareket-i Hâric	Trabzonlu Numan Efendi

Şerafeddin Şerif Efendi (öl. 1331/1913)

Ahmed Efendi'nin oğlu olup Kırim'da doğdu. İlk tahsilini memleketinde yaptıktan sonra İstanbul'a geldi. Fatih Camii'nde tahsilini tamamlayıp icâzet aldı. 17 Safer 1331/1913 yılında Fatih Camii'nde dersiâm olarak görev yaparken vefat etti.⁵⁷ 1317-1330 yılları arasında huzur derslerine muhatap olarak katıldı.⁵⁸

Huzur Dersleri Katılım Tablosu.⁵⁹

Yıl (h/m)	Meclis	Görevi	Rütbesi	Mukarrir
1317/1900	VIII.	8.Muhatap		Tosyalı İsmail Zühdü Efendi
1318/1901	VIII.	3.Muhatap		Sinoplu Hafız Ebubekir Lütfi Efendi
1319/1901	VII.	6.Muhatap		Ankaralı Mustafa Fevzi Efendi

⁵⁴ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/135.

⁵⁵ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/292-295.

⁵⁶ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/292 vd.

⁵⁷ Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması* (İstanbul: Millî Gazete Yayınları, 1980), 4/332.

⁵⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/154.

⁵⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 1/517 vd.

1320/1902	VI.	11.Muhatap		Tokatlı Hoca Ahmed Efendizade Ahmed Nureddin Efendi
1321/1903	VI.	7.Muhatap		Tokatlı Hoca Ahmed Efendizade Ahmed Nureddin Efendi
1322/1904	VI.	2.Muhatap		Moralı Murtaza Efendi
1323/1905	V.	9.Muhatap		Sinoplu Ebubekri Lütfi Efendi
1324/1906	V.	9.Muhatap		Sinoplu Ebubekri Lütfi Efendi
1325/1907	V.	2.Muhatap		Moralı Murtaza Efendi
1326/1908	IV.	10.Muhatap		Sinoplu Ebubekri Lütfi Efendi
1327/1909	III.	14.Muhatap		Ödemişli Mustafa Fehmi Efendi
1328/1910	III.	12.Muhatap		Nasuh Efendizade Mustafa Asım Efendi
1329/1911	III.	7.Muhatap		Tırnovalı Muhammed Hilmi Efendi
1330/1912	III.	2.Muhatap		Tırnovalı Muhammed Hilmi Efendi

3. Kırımlı Muhammed Emin Efendi'nin Huzur Dersi Tefsir Metni

Huzur dersleri literatürü konusunda çalışma yapan bazı araştırmacılar, muhtemelen tespit edilebilen metinlerden hareketle günümüze ulaşan en eski tarihli notların Sultan II. Mahmut devrine ait olduğunu ifade etmişlerdi.⁶⁰ Sultan II. Mahmut dönemindeki ilk kayıt da 1238 yılı Ramazan'ında Kırımlı Muhammed Efendi'nin mukarrirliğini yaptığı III. meclise aitti. Bu durumda günümüze ulaşan en eski huzur dersi takrir metninin Kırımlı Muhammed Efendi'ye ait olduğu söylenebilirdi. Tarih itibari ile ona en yakın metin ise aynı yılın Ramazan'ındaki VI. meclise aitti. Mukarrirliğini Eğinli İbrahim Efendi'nin yaptığı bu mecliste Âl-i İmrân sûresinin 145. âyeti tefsir

⁶⁰ Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", 531.

edilmişti. En eski tarihli diğer metin ise 1266 yılına aitti. Faşlı Süleyman Halid Efendi'nin mukarrirliğini yaptığı kuvvetle muhtemel olan bu derste Maide sûresinin birinci âyeti tefsir edilmiştir.⁶¹

Ancak yapılan yeni çalışmalar bu tarihlerden önce de huzur dersleri ile ilgili bazı kayıtların tutulduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim, Recep Arpa'nın tespitine göre, Topkapı Sarayı Müzesi Türkçe Yazmaları Emanet Hazinesi, nr. 888'de, mukarrir Ahmed el-Giridî'nin 1177 yılında yapmış olduğu huzur dersine ait 13 varaklık bir risale bulunmaktadır.⁶² Bu durumda söz konusu metin, huzur derslerine dair şu ana kadar tespit edilebilen en eski tarihli metin olmalıdır. En eski tarihli diğer bir metin ise 1200/1786 yılında, Fâtîha sûresinin tefsir edildiği huzur derslerinin bir özeti mahiyetinde olan *Hulâsatü'l-Mukarrirîn* isimli bir risaledir. Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasidecizade, nr. 756m'de bulunan bu risale Mehmet Akif Alpaydın tarafından çalışılmıştır.⁶³ Bu durumda Kırımlı Muhammed Efendi'nin takrir metni, huzur derslerine dair günümüze ulaşan en eski tarihli üçüncü metin olmalıdır. Ancak yeni çalışmalar neticesinde daha eski tarihli metinlere ulaşılabileceği gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

Yukarıda mukarrirler başlığı altında ele alınan Muhammed Efendi, 1236-1242 yılları arasında toplam yedi huzur dersini takrir ettiği halde sadece 1238 yılındaki ders takrir metnine ulaşılabilmiştir. İnceleyecek olduğumuz 13 varaklık bu metin, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, (Yıldız Sarayı Kütüphanesi Eserleri), Türkçe Yazmalar Bölümü nr. 7297'de yazma halinde olup dili Türkçe'dir. Âl-i İmrân sûresinin 139-142. âyetlerinin tefsir edildiği eser, mukaddimeden anlaşıldığına göre Sultan II. Mahmud devrinde icra edilen huzur derslerinin III. meclisine aittir. Eserin mukaddimesinde müellif adı "Muhammed Emin bin Es'ad" şeklinde geçmekte olup yazarın Kırımlı olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Telif tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt da yoktur. Ancak eserin Kırımlı Muhammed Efendi'nin ders takriiri olduğu ve 1238'de yazıldığı Mardin'in şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "H. 1223-1255'e rastlayan Sultan II. Mahmud devrinde

⁶¹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/1106.

⁶² Arpa, "Huzur Derslerinde Kâdî Beydâvî Tefsiri mi Takip Edilirdi?", 104.

⁶³ Mehmet Akif Alpaydın, "Hulâsatü'l-Mukarrirîn: Huzur Dersi'nde Fâtîha Tefsirinden Süzülenler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (2018), 193-210.

III. Meclis Mukarriri Muhammed (Emin) Efendi diye yalnız H. 1238'de Kırımlı Muhammed Efendi bulunduğu, H. 1251'de toplanan "Sudûr Meclisi"nde Çerkeşli Muhammed Efendi Âl-i İmrân sûresinin 200 üncü âyetini takrir ettiğine ve H. 1200-1251 arasında bir yılda ortalama 10 âyet takrir olunduğuna göre 1238 Ramazanı, III. Meclis Mukarriri Kırımlı Muhammed Efendi'nin takriri olmak gerekir."⁶⁴

Metnin Kaynakları

Huzur derslerinde temel kaynağın Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl* adlı tefsiri olduğu bilinen bir husustur. Ancak şüphesiz ulema, bu kaynağa ilaveten başka eserlerden de faydalanmıştır. Muhammed Efendi'nin de esas kaynağı *Envâru't-tenzîl* olmakla birlikte istifade ettiği başka kaynaklar da vardır: Kâdî, Allâme Kâdî ifadeleriyle *Envâru't-tenzîl*'den,⁶⁵ *Keşşâf*, ifadesiyle Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) tefsirinden,⁶⁶ Sahib-i Kebîr Allâme Râzî, Sahib-i Kebîr ifadeleriyle Fahrüddîn er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb* (öl. 606/1210) adlı tefsirinden,⁶⁷ Ebüssuûd'un (öl. 982/1574) *İrşâdü'l-'akli's-selîm*'inden,⁶⁸ Kadı İyâz'ın *Şifâ-i Şerif* adlı eserinden,⁶⁹ *Rûhu'l-beyân* sâhibi Hakkı kuddise sirruhu ifadesiyle⁷⁰ Bursevî'nin (öl. 1137/1725) tefsirinden faydalanan müellif, eser adı zikretmeksizin Zeccâc (öl. 311/923), İmam Ferrâ (öl. 207/822),⁷¹ İbn Kemâl (öl. 940/1534)⁷² gibi âlimlerden, ayrıca ulemâ-i Basra ve Kûfiyyûn,⁷³ bazıları, bazı müfessirin⁷⁴ gibi ifadelerle daha başka kaynaklardan da faydalanmıştır.

Metnin Muhtevası

Türkçe olarak telif edilen risalede bir mukaddime yer almaktadır. Müellif, bu mukaddimeye besmele, hamdele ve salvele ile başladıktan

⁶⁴ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3/1106.

⁶⁵ Kırımlı Muhammed Emin b. Esad Efendi, *Âl-i İmrân Sûresi 139-142 Âyetlerin Tefsiri*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Yıldız Sarayı Kütüphanesi Eserleri), Türkçe Yazmalar Bölümü, nr. 7297, vr. 5a, 5b, 7b.

⁶⁶ Kırımlı, vr. 3a.

⁶⁷ Kırımlı, vr. 4b, 5b.

⁶⁸ Kırımlı, vr. 7b.

⁶⁹ Kırımlı, vr. 6a.

⁷⁰ Kırımlı, vr. 9a.

⁷¹ Kırımlı, vr. 10a.

⁷² Kırımlı, vr. 5b.

⁷³ Kırımlı, vr. 12a.

⁷⁴ Kırımlı, vr. 4b, 5b.

sonra kendisini Muhammed Emin bin Es'ad diye tanıtmıştır. Ardından devrin padişahı Sultan II. Mahmud'a övgüler dizip dualar etmiştir. Devamında huzur-ı humâyun derslerine atıfta bulunarak Ramazan ayında icra edilecek bu dersin III. meclise ait olduğunu, gerekli mütalaaları yaptıktan sonra takririne ve tahririne başladığını belirterek mukaddimeyi sonlandırmıştır.⁷⁵ Müellifin mukaddimedede kullandığı dil tefsir bölümüne göre oldukça ağırdır.

Müellifin tefsir edeceği âyetler Uhud Savaşı'nı konu edinmektedir. Bu yüzden müellif, âyetlerin tefsirine geçmeden önce Uhud Savaşı'ndaki tarihi süreci aktarmaktadır. Bu bağlamda Mekkeli müşriklerin Bedir Gazvesi'nde ağır bir yenilgi aldıklarından ve aldıkları bu yenilginin intikamını almak için hazırlık yapmaya başladıklarından bahseder. Ebû Süfyân idaresinde Şam tarafından gelen kervan Bedir'de müslümanların hücumundan kurtulup Mekke'ye salimen ulaşınca, Abdullah b. Rabia, Saffan b. Ümeyye gibi Mekke'nin önde gelenleri ile savaşta yakınlarını kaybedenlerin kervandan elde ettikleri bütün kârlarını intikam için harcamaya karar verdiklerini ifade eder. Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın, müşriklerin bu hazırlıklarını Resûlullah'a bildirdiğini, bunun üzerine Medine'de de hazırlıklar yapıldığını aktarır. İslâm ordusunun 1000 asker ile yola çıktığını ancak 300 kişilik bir gurubun ordudan ayrılıp geri dönmesi ile 700 kişi kaldıklarını, müşriklerin ise 3000 kişi olduklarını bildirir. İki ordunun Uhud dağı civarındaki mücadelelerini ve bu esnada cereyan eden hadiseleri ele alır. Hz. Peygamber'in Abdullah b. Cübeyr kumandasındaki elli okçuyu Uhud dağı'nın karşısındaki bir tepeye yerleştirdiğini ve onlara buradan hiçbir şekilde ayrılmamaları gerektiğini tenbihlediğini, ancak ilk anda Müslümanların baskın gelip düşmanı savaş alanından kovalamaya başlamaları üzerine kesin zafer kazandıkları düşüncesiyle ganimet toplamaya yöneldiklerini, bunun üzerine okçuların çoğunun yerlerini terk ettiklerini, durumu fark eden müşriklerin bir fırsat bulup müslümanları arkadan çevirerek saldırıya geçtiklerini ve neticede İslâm ordusundan Abdullah b. Cübeyr, Mus'ab b. Umeyr, Hamza gibi çok sayıda önemli ismin şehit düştüğünü zikreder. İşte bu olaylar üzerine Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'i ve

---

⁷⁵ Kıvrımlı, vr. 1b-2a.

ashabını teselli etmek, kalplerini kuvvetlendirmek için Âl-i İmrân sûresinin 139. âyetini indirdiğini ifade eder.⁷⁶

Bu âyetin tefsiri bağlamında; müşriklerin Bedir'deki akıbetlerinin kötü olmasına ve itikatlarının bâtil olmasına rağmen savaşa hazırlık noktasında ciddiyet ve gayret sarfettiklerini, müminlerin davalarının ise hak olduğunu, dolayısıyla iman ve itikatları gereği asla gevşeklik ve zafiyet göstermemeleri gerektiğini Razi'ye de atıfta bulunarak ifade eder. Devamındaki âyette yer alan "karh/كَرِهَ" lafzındaki kaf harfinin zamme ve fetha ile okunuşuna dikkat çekerek bu okunuşun manaya etkisine temas eder.⁷⁷ Risalenin devamında da zaman zaman kıraat vecihlerine yer verdiği görülür.

(وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ) âyetinin izahında, "Kelime-i tilke mübtedâ ve el-eyyâm lafz-ı şerîfî sıfat ve nüdâvilühâ mübtedânın haberi, yâhûd el-eyyâm haber nüdâvilühâ hâl olmak muhtemeldir" ifadeleri ile gramer konularına girdiği görülür. Aynı âyeti izah ederken, bazı müfessirlerin âyetin manasını "bazen bir kavme zafer gösteririz, bazen öbürüne" şeklinde tefsir ettiklerini, bazılarının ise zaferin kâfirlere lâıyk olmadığı düşüncesiyle bu manayı caiz görmediklerini ifade eder. Ancak kendisinin birinci manayı tercih ettiğini şu sözlerle beyan eder: "Ezcümle, eğer cemi vakitte mihnet ve meşakkat küffâr üzerine vâki' olsa imanun hakikati ve sâir edyanun bâtil olduğına ilm-i zarûrî hâsıl olub teklif-i şer'î ve sevâb ve 'ikâb ve şehâdet cümlesi bâtille olur idi. Bu ecilden Hak sübhanehu ve te'âlâ mihneti bazan İslâm'a ve bazan küffara teslid buyurdu."⁷⁸

Âyetin, وَيُعَلِّمُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا kısmını tefsir ederken de: "Kelime-i vav harf-i atife, lâm harf-i cerr ya mukaddem ya muahher bir fiile müteallikdir" ifadeleriyle dille ilgili açıklamalar yaptığı görülür. Yine bu âyet çerçevesinde ehl-i sünnet kelimcileri ile mu'tezile arasındaki "Allah'ın ilmi" konusunda cereyan eden tartışmaya kısaca temas eder ve "tâife-i mu'tezile gibi zâhir-i âyet ile amel caiz değildir" diyerek onların görüşlerini reddeder.⁷⁹ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ ibaresini açıklarken "Bu kavli şerîf bir cümle-i mu'teriza olup mâ kablinin mazmununu takrir için sevk buyuruldu. Lâkin mehabeti nefy buğz ve gazabdan kinayedir.

⁷⁶ Kırımlı, vr. 2b-4a.

⁷⁷ Kırımlı, vr. 4b.

⁷⁸ Kırımlı, vr. 5b.

⁷⁹ Kırımlı, vr. 6b-7a.

Ve zâlimîne îkâ'ı mukabilinde olan zevât-ı âdilîne muhibban zâlimîne ta'rîzdir" cümleleri ile belagat konularına girdiği görülür.⁸⁰

Sık sık dilsel tahlillerde bulunan müfessir, *وَلِيْمَحْصَرَ اللّٰهُ الَّذِيْنَ آمَنُوْا* âyetinin tefsirinde de risalenin hacmine göre detaylı açıklamalar yapar. "Nazm-ı şerîf-i rabbânîde vâki' kelime-i vav harf-i atufe ve lâm harf-i cerr, yumahhûsa bâb-ı tef'ilden fi'li muzâri en-i mukadder ile mansub ve yettehiye minküm kavli-i şerifi üzerine matufdur" sözleri ile cümledeki sarf ve nahiv kaidelerine işaret ettikten sonra matufun aleyhde lâm harfinin neden bulunmadığını sorgular ve bunun hikmetlerini ve manaya etkisini mukayeseli bir şekilde anlatır. *مَحَق* kelimesinin lügat anlamları üzerinde durur. Galip gelmenin kafirler için olursa hangi anlamlara geleceğini, müminler için olursa ne mana ifade edeceğini açıklar. Bunun gibi nimet ve musibetin mümine isabet etmesi ile kâfire isabet etmesinin nedenlerini ve aralarındaki farkları rivâyetlerden de faydalanarak beyan eder.⁸¹

Müellife göre *أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ* âyetinin zahirinden hitabın Hz. Peygamber'in emrine muhalefet edenlere ve bir de Uhud'da perişanlığa sebep olanlara yönelik olduğu anlaşılır. Yine bu ifadelerle Peygamber'in emrine karşı gelen kimselerin azarlandığı ve kınandığı ortaya çıkar. Ayrıca Allah yolunda cihad etmeden ve cihadın gerektirdiği yaralanma, acı, meşakkate tahammül gibi sıkıntılara katlanmadan ve bunlara katlananlarla katlanmayanlar ayırt edilmeden inananların cennet hayali kurmamaları gerektiğine işaret edilir. Âyetteki *أَمْ* lafzına yüklenen görev ve anlamları, müfessir ve dilcilerden yaptığı nakillerle ele alıp değerlendirir. Bu konuda akıllara gelebilecek muhtemel sorulara cevap arar. Devamında gelen *لَمَّا* lafzından hareketle *أَمْ* ve *لَمَّا* arasındaki farka temas eder. Motamot çevrildiğinde "henüz Allah bilmeden..." manasına gelen âyetin ilgili kısmının aslında "Allah içinizden cihat edenleri belli etmeden ve sabredenleri ortaya çıkarmadan" manasına olduğunu çeşitli izahlar yaparak ortaya koymaya çalışır. Son olarak birkaç satırla meramını özetleyerek tefsirini sonlandırır.⁸² Müellifin âyetleri daha çok filolojik açıdan tahlil ettiği, ilm-i kelâm konularına ağırlık verdiği, yeri

⁸⁰ Kırımlı, vr. 7b.

⁸¹ Kırımlı, vr. 7b-9b.

⁸² Kırımlı, vr. 9b-13a.

geldikçe âyetlerin siyer, kıraat vb. ilimlere taalluk eden vecihlerini de ele aldığı görülür.

Sonuç

Bu çalışmadaki tespitlerimize göre, oldukça üst düzey ilmi bir faaliyet olan huzur derslerine, iki mukarrir sekiz muhatap olmak üzere Kırımlı on âlim katılmıştır. Bunlardan Abdülhalim Efendi 1198-1202 yılları arasında mukarrir, Muhammed Emin Efendi 1224-1235 yılları arasında muhatap, 1236-1242 yılları arasında mukarrir olarak huzur dersleri hocalığı yapmıştır. Muhammed Emin Efendi ile Abdullah Efendi aynı tarihler arasında (1224-1242), bazen aynı meclislerde bu derslerde bulunmuşlardır. 1290-1310 yılları arasında toplam 21 kez dersleri muhatap olarak takip eden Hasan Rüşdü Efendi, bu derslere en fazla katılan isim olmuştur. Bu veriler şu ana kadarki kayıtlardan hareketle elde edilmiştir. Bazı yıllarla ilgili hiçbir kayıt günümüze ulaşmadığından derslere katılan toplam kişi sayısı ile meclis sayısı konusunda verilen bilgilere ihtiyatlı yaklaşılmalıdır. Yeni belgelere ulaşıldıkça bu rakamların değişme olasılığı vardır.

Bu çalışmada dikkat çeken önemli bir husus, Kırım ulemasının tamamının 1783 Rus işgalinden sonra huzur derslerine katıldığına inanılmasıdır. Onların hayat hikâyelerine bakıldığında önemli bir kısmının ilk tahsillerini Kırım'da yaptıkları, daha sonra İstanbul'a geldikleri ve başta ilmiye sınıfının en prestijli görevi olan huzur derslerine katılmak üzere, Osmanlı Devleti'nin önemli kademelerinde görev yaptıkları da görülmektedir. Bu durum, Osmanlı-Kırım münasebetlerinin işgalden sonra da yoğun bir şekilde sürdüğünü ortaya koyduğu gibi Kırım ulemasının ilmiye sınıfındaki konumunu göstermesi bakımından da dikkate değerdir.

Huzur derslerinin muhtevasına dair yegâne kaynak, takrir ve müzâkere metinleridir. Ancak bu metinlerden günümüze ulaşanlar ve bilhassa eski tarihli olanlar oldukça azdır. Bu makalede incelenen Muhammed Emin Efendi'nin metni de bunlardan biridir. 1238 senesinde icra edilen huzur derslerinin III. meclisinde müzâkere edilen Âl-i İmrân sûresinin 139-142. âyetlerinin tefsir edildiği bu eser de huzur derslerinin muhtevasına ve âyetlerin tefsir metoduna dair bazı fikirler vermektedir. Sadece müzâkere metninin yer aldığı eserde, tıpkı temel kaynak olarak kullanılan Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i ile Fahrüddîn er-Râzî'nin *Mefâtiḥ*'inde olduğu gibi, rivayet tefsir yöntemi de kullanılmış olmakla

birlikte dirâyet yöntemine ağırlık verildiği görülmektedir. Bu bağlamda âyetler âyetle, hadisle, selef âlimlerinin görüşleri ile tefsir edildiği gibi ekseriyetle geniş dilsel tahlillere, kelâmi tartışmalara, kıraatların manaya etkisine ve benzeri konulara girilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla klasik dönem tefsir metinlerinde de sıkça kullanılan bu yöntem huzur dersleri mukarrirleri tarafından da benimsenmiş ve uygulanmıştır.

EK: Tefsir Metninin Transkripsiyonu⁸³

Bismillāhirrahmānirrahīm.

[1b] el-Ḥamdü lillāhi'l-lezī meḥḥaşa zünübe'l-mü'minîne bismihî'l-gufrān ve meḥḥaқа āsāra'l-küfri ve'ş-şekki bi inzālî'l-Ḳur'ān. Ve'ş-şalātü ve's-selāmü 'alā Muḥammedini'n-nebiyyi'l-lezī ḥaşşa bihi şurāḥa'l-mu'cizāt ve neşşa 'alā ḥātemiyyetihi fi'r-risāleti bi'l-āyāti'l-beyyināt ve 'alā ālihî ve aşḥābihî'l-lezīne hüm mecme'u biḥāri'l-'ulüm ve zıyāi'l-hulüm fi'l-fühüm.

Emmā ba'd: Bu bende-i ḳalīleti'l-bizā'ati Muḥammed Emīn bin Es'ad ol şāh-ı İslām ve nūr-i çeşm-i cem'i zevî'l-efhām ve müşārun ileyhi bi'l-benāni beyne ehli'l-'irfān ve inşa?-nümā-yi cihān Ğazī Sultān Maḥmūd Ḥān edāmellāhu 'umrehu ve iclālehu [2a] ilā āhirî'z-zemān ve nihāyeti'd-deverān efendimiz ḥazretleriniñ āşiyāne-i feyz-ı firāvān ve naşb-ı 'ayni 'āliyān olan Sarāy-ı Hümāyün iḳbāl-nümünlerinde amed-i medid ve 'ahd-i be'iddenderü ve evḳāt-ı ḥāliye-i taḥşil-i 'ulüme şarf birle nihāl-i iştiğāl-i devām-ı bendegi inbāt-ı semerāt-ı ma'lümāta isti'dādı fi'l-cümle zāhir olmağla meyve-i nūr-i seyyide-i bāğ fikret-i ceyyide ve vaz'ı tabaḳçe-i beyān ve taḳdīm-i pişgāh-ı zılli zālilî'r-raḥmān itmege vesile cüyān iken māh-ı şıyām-ı mubāreke de ḥuzūr-ı hümāyün-ı fāizi'n-nūr mulūkānede, tefsir ve kırāati mev'ūd ve melḥuz olan ders-i sālise müteşādif āyet-i kerīme-i rabbānī ḥavşala-i idrāk-i kemterānemiñ ihāta idecegi miḳdārı muṭāla'a ve neticesinde ḥāme-i 'aciz ile ḥāifen ve rāciyen taḳrīr ve taḥrīrine şuru' olundu. Ve billāhi't-tevfik.

Ḥafī degildir ki cem'i-ı Ḳur'ān-ı Kerīm mā ḳabline irtibāt-ı aḥsen ile mürtebiṭ olmağla sebeb-i nüzüli ba'de'l-beyān zıkr ve beyānı [2b] mevḳūfun 'aleyh olān āyet-i kerīmeniñ tefsiriyle bed' olunmak muvāfıḳ-ı re'y-i ḥaḳir olmuştur. Ba'zı vekāyi'-nüvis 'ahd-i hümāyün-ı Peygamberi olan kimesneler şu vechile rişte-i taḳrīre ferāid rivāyeti nazm itmişlerdir ki Ḥaḳḳ subḥanehū ve te'ālā ḥazretleri küffār-ı Ḳureyşi Bedir gününde menküb ve meksür idüb ḳatl ve üserāiyetten ḥadd-i ḥalāşa vuşul bulān kimesneler Mekke'ye mürāca'at idüb Ebū Süfyān ile cānib-i Şām'dan vārid olān ḳāfilei sālimen Dārunedve'de maḥzūnen bulmuşlar ve eşrāf-ı Ḳureyş ḥuşūsen Abdullah bin Rabī'a ve Şafvān bin Ümeyye ve İkrime bin Ebū Cehl ve yevm-i Bedir'de ābā' ve ihvānı

⁸³ Bu transkripsiyonda eserin bilinen tek nüshası olan ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Yıldız Sarayı Kütüphanesi Eserleri), Türkçe Yazmalar Bölümü, 7297 numarada kayıtlı bulunan nüsha esas alınmıştır.

maqtül olan ruesâ ittifaḳ itmişler ki bu kârbândan hâsıl olan fâidei Muhammed'den aḥz-i intikâm için bir ceşşe şarf itmege râziyuz ve ḥâtırımız meblağ-ı mezbûrîn bu maşrafa şarfine hoşhâldir şâyed ki ateş-i gayzımız bununla muntafi olâ deyüb meyânelerinden Ebû Süfyan re'y-i mezkûrîn icrâsında ebnâ-yı 'Abbülmuṭṭalib benimle bile deyü mühürzed ittifaḳnâme [3a] olarak ḳabâil-i sâirelerden bu ra'y-i bed-fercâma nice kimesneleri ittibâ' iderek tertib-i leşker ve âvâze-i ğurûr ile muḳâtele niyetin çıktılar def'aten Abbâs bin el-Muṭṭalib aḥvâl-i Kureyş'i kemmiyyet-i a'dâd-ı ceşşi müş'ir bir mektûb-ı belâgat maşhûbla bir ferdi cenâb-ı ḥayri'l-beşer cānibine irsâl idüb Mescid-i Kubâ'da iken peyâmnâme-i 'Abbâs'ı reside-i cāy-ı vuşul ve mefhûmi ehâli-i Medîne'niñ ma'lûmi olub Rasûl-i âhiri'z-zemân cānib-i âherden tefahhuş buyurub aḥbâr-ı 'Abbâs'a tevâfuk itmekle aşhâb-ı kirâm teheyü-i sefer itdiler. Rivâyet-i Keşşâf ve sâirlere göre hicret-i nebevyyeniñ sene-i şâlis-i Şevvâl'iniñ on ikinci yevmi'l-erba'ade ḥuyûl-i müşrikîn cebel-i Uḥud'ı mazrib-i ḥiyâm ikâmet eylediler ve cebel-i mezkûr civâr-ı Medîne'de vâki' cibâl-i âherden munfaşıl ve munḳatı' ve mütevaḥḥid olmağla Uḥud tesmiye kılınmışdır. Ve'l-hâşıl maḥbûb-i Ḥudâ imtişâlen li emrillâh fermân buyurub üç livâ naşb ve cānib-i Uḥud'a neḫzat ve 'azîmet buyurdılar.

[3b] 'Asâkir-i İslâm 'alâ rivâyetin bin ve rivâyet-i âhere göre dokuz yüz nefer ve leşker-i müşrikîn üç biñ idi. Rasûl-i kâinât şallellâhu 'aleyhi ve sellem efendimiz esnâ-yi rāhda Şeyḥayn nām maḥalle vurūd buyurdıklarında mechûlü'l-hāl olan üç yüz kimesneleri giru ircâ' buyurdılar. 'Asker-i İslâm yedi yüz bâkî kaldı. Cebel-i mezkûr ḥavline vâşıl olunduğda tertibât ve tedbîrât-ı ḥarbiye ḥuşûsuna diḳkat buyurulub ol maḳâmda bir güzergâh-ı meḥûf olmağla müstaḳil muḥafazasına elli nefer tîrândâzâne 'Abdullah bin Cübeyr râziyellâhu 'anh ser'asker naşb ve ol maḥalden vechen mine'l-vücûh 'adem-i infikâkleri fermân buyurulub netice-i ve'l-keâm tarafeynden muḥarebeye şurû' birle avâze-i muḳâtilîn meḳ'ar-i feleki'l-eflâke reside olub evvel-i nehârdâ şâhid-i nuşret sū-yi İslâm'a cilve-numâ olduğundan guzât-ı müslimîn semt-i ğenâyime imâle-i licâm-ı 'azîmet ve me'mûr olân tîrândâzâne mezkûr muḥafazadan fâriğ kezâlik aḥz-i māl dâ'iyesinde [4a] iken zûr-i bâzân cānib-i müşrikîn ol ma'ber-i mesdüd's-sâbıḳdan 'ubûr idüb râfi'-i livâ-yı Rasûl-i kâinât 'aleyhi's-şalâtu ve's-selâm olan Muş'ab ibn 'Umeyr olub esnâ-yı muḥarebede

Ṭalḥa bin 'Uṣmān'ı katıl ve nīce izhār-ı şecā'at eyledikten sonra İbn Kāmīye nām le'in-i bed-fercām fırsat bulub Muş'ab'ı şehīd ve rindān-ı sa'ādeti şehīd ve nīce aşhāb-ı güzīn rızvānullāhi 'aleyhim ecme'in zehm ālūd olub ve cānib-i müşrikīnden Muḥammed katıl olundu deyu āvāze-i dehşet-i fezāyı hilāf-ı vākī' zuhūr itmekle berāy-ı hikmet-i rabbānī tertībāt-ı İslām ḥalel-pezir ve nīceler "men necā bi ra'sihi fekad rabiḥa" ḥülyasıyla şuret-i firara nāzır ve nīceleri cām-ı şehādet-i nüş ve mest ve medhüş olub bināberīn Rasūl-i ḥayru'l-beşere ve aşhāb-ı kirām ve gūzāt-ı şābitüne tesliyetnāme-i rabbānī ve ru'b ve hirāslerini izāle ve kuvvet-i kalb ḥāşıl olmak için (وَلَا تُهِنُوا وَلَا تَحْزِنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) naşş-ı mübīni nāzil buyuruldu. Ya'ni ey mü'minīn sizlere işābet īden cerḥ ve izdırāb sebebiyle izhār-ı za'f itmeyin [4b] ve sizlerden maqtūl ve şehīd olunanlara maḥzūn olmayın eger şahīḥan mü'min iseniz zīrā imān Cenāb-ı vācibī'l-vücūda i'timād ve i'tikād sebebiyle kuvvet-i kalb iktizā īder bir muḥārebede şuret-i perīşāniyet rū-nümā olsa şer'an tertībāt-ı umūr-ı ḥarbiyye ve levāzım-ı seferiyye ḥuşuşuna dikkat-i tām ve sa'yi mala kelām elzem olması lāzım gelür. Şāḥib-i Kebīr 'Allāme Rāzī⁸⁴ bu nükteye imā īdüb beyān īder ki bu vaq'adan muqaddem küffār inhizām-ı külli ile münhezim olup sū-i 'ākıbetleri ve i'tikādı bāṭileleri mevcūd iken umūr-i ḥarbde cidd ve icthādlarına aşlā fütūr virmeyüb def'a-i şāniyyede ikdām eylediler me'a hāzā ki ehl-i İslām olan zevāt-ı merḥūmeye fütūr ve ru'b ve hirās aşlā lāyık degildir intehā.

⁸⁵ (إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ) el-āyete. Bu āyet-i kerīme, āyet-i sābıkanın tamamındandır. Ba'zılar "ḳarḥ" lafzını ḳāfın zammıyile ve ba'zılar fethiyye ḳırāet īdüb kelimesinde ve ma'nā-yı laṭifinde kezālik ihtilāf īdüb ba'zılar fethile cerāḥa ve ba'zılar elem-i cerāḥa [5a] ma'nāsına zahib oldılar. Ma'nā-yı naşş-ı mübīn 'alā ḳavli'l-Ḳāzī "in eṣabū minkūm yevme uḥudin fekad eṣabtūm minhūm yevme bedrin⁸⁶ mişluh."⁸⁷ Ḥulāşa ma'nā eger sizlere yevm-i Uḥud'da cerāḥa yāḥūd elem-i cerāḥa ve izdırāb işābet eylediye yevm-i Bedir'de taḥḳıḳ-i mişli onlara ya'ni küffāra işābet eyledi dimekdir. Yāḥūd kilā'l-messeyn yevm-i Uḥud'da

⁸⁴ Metinde Zārī.

⁸⁵ (إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَاءَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ) (Āl-i İmrān, 3/140)

⁸⁶ Metinde "ر" harfi düşmüştür.

⁸⁷ (إِنْ أَصَابُوا مِنْكُمْ يَوْمَ أُحُدٍ فَقَدْ أَصَبْتُمْ مِنْهُمْ يَوْمَ بَدْرٍ مِثْلُهُ)

vāki' olmuşdur mā sebeğde beyān olundığı üzre. Zīrā evvel-i nehārda hezimet küffāra vāki' olub ba'dehu firāndāzān-ı mezkūr emr-i Rasūl 'aleyhi's-selāma muhalefetleri hasebiyle ba'de'n-nehār şīrāze-i tertībāt-ı mü'minīn hālel-pezīr olmuşdur. Bu tağdirce āyet-i kerīmenin gazve-i Bedr'e delāleti mu'teber olmaz. 'Allāme Kāzī bu ma'nāyı muahharen kıl unvanıyla işār eyledi. Zīrā "mişluh" lafz-ı şerīfi bu ma'nāya zahiren māni'dir. Yevm-i Uḥud'da muḳātele eḫedühümā āḫerīn mişli olmadığına bināen. Zīrā keşret-i fevt ve mevt cānib-i İslām'da vuku' bulub Ḥazreti Ḥamza ve nīce şāḫābī rizvānüllāhi 'aleyhim ecma'in efendilerimizin ke's-i şehādeti nūş buyurdıkları [5b] kütüb-i siyerde mesturdur. Bu tağdirce āyet-i kerīmede vāki' lafz-i "ḳarḥ" mücerred inhizām ile tefsīr olunur. Bu ma'nānın bu vecihle te'vile ihtiyacından nāşī te'hīr ve bu üslub ile edā itmīşdir.

(وَتِلْكَ الْآيَاتُ مُدَوَّلَةٌ بِئِنَّ النَّاسِ) Kelime-i tilke mübtedā ve evvel-i veḳāyi'i 'acībeye işāret olmasını 'Allāme Rāzī beyān eyledi. Ammā ba'zī müfessirīn "kāffe-i ümem-i māzīye ve ātīye beyninde cārī olan eyyāma işāret olub ol yevm-i 'acībe düḫūl-i evvelīn ile işārette dāḫildir" deyü ḥükm eyledi. el-Eyyām lafz-ı şerīfi sıfat ve nüdāvilühā mübtedānın ḫaberi yāḫūd el-eyyām ḫaber nüdāvilühā ḫāl olmaḳ muḫtemeldir. 'Allāme Kāzī ve İbn-i Kemāl kāmīl ve şāir müfessirīn raḫimehümüllāḫ "naşrifuhā beynehüm nüdīlü li ḫāulāi tāraten ve li ḫāulāi uḫrā"⁸⁸ ile tefsīr eylediler. Ya'ni ba'zan bir ḳavim için ve ba'zan bir ḳavm-i āḫer için eyyāmı ḡalebe ḳılub beyne'n-nās ben 'azīmu'ş-şān taşarruf iderim. Ba'zī müfessirīn naşrın beynennās müşterek olmasını muḳteżā-i ma'nāya mütecāsir oldılar cāiz degildir zīrā ma'nās-ı nuşret e'azz ve a'zam mevādden olub küffāra [6a] lāyık degildir ve ḫattā Peyḡamber 'aleyhisselāma inhizām isnād olunsa müsnode tevbe teklīf olunup ḳabul itmez ise ḳatli iḳtizā eyledigini Kāzī 'İyāz Şifā-i Şerīf'de beyān eyledi. Bināberīn ma'nā-yı āyet-i kerīme budur ki ba'zan miḫnet ve meşāḳḳat küffār üzerine ve ba'zan İslām üzerine müştēd olur ve bu āyet-i kerīmede nīce ḫikmetler mevcuddur. Ezcümle eger cemi' vakitte miḫnet ve meşāḳḳat küffār üzerine vāki' olsa imānın ḫaḳīḳati ve sāir edyānın bātıl olduğına ilm-i zarūrī ḫāşıl olub teklīf-i şer'ī ve sevāb ve 'iḳāb ve şehādet cümlesi bātīle olur idi. Bu ecilden Ḥaḳ sübhānehu ve te'ālā miḫneti ba'zan İslām'a ve ba'zan küffāra teslīḫ buyurdu. Umūr-i

⁸⁸ نَصْرُهَا بَيْنَهُمْ نُدِيلُ هُوَ لَا تَارَةً وَهُوَ لَا أُخْرَى

mezkûreler bâkiye olması için? ve mükellef olan zevât-ı İslâm'ın hakkıyyeti üzerine dâll-i delâile nazâr vâşıtıyla i'tikâd-ı yakîni hâşıl ider. Ammâ İslâm'a olan miñnet ve meşakkat dünyada ba'zı me'âşiden nâşî te'dib için olub küffâra olduğı taqdirce maħza ğazabullâh olarakdan zuhûr ider deyu şahib-i Kebîr işaret eyledi.

(وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا) [6b] Kelime-i vāv harf-i 'âtıfe lām harf-i cerr ya muqaddem ya muahher bir fi'le müte'allikdir. Taqdir-i kelâm "veliya'lemellâhullezîne âmenû fe'alnâ hâzihilmüdâvele" dîmeğdir. Lâkin ba'zı müfessirîn bu âyet-i kerîmeyi bâb-ı temsilden olmasını i'tibâr idûb ma'nen imân üzerine şâbit olmayanlardan imân-ı kâmil üzerine şâbit olan muhlişini bilmek murâd iden kimesnenin mu'âmesi gibi mu'âmele olunmak için eyyâmı beyne'n-nâs müdâvele kıldım ve bu âyet-i kerîme 'alâ kavli'l-müfessirîn bir 'illet-i maħzûfe üzerine ma'tûfdur. 'İlet-i maħzûfe beyân-ı Kâzî'ye göre "ey nüdâviluhâ liyeküne keyte keyte"⁸⁹ böyledir ma'nâsı şöyle şöyle olmak için dîmeğdür ve 'umûm ifâde iden şey' taqdirinin sebebi mü'minine meşâlihden işâbet iden eşya ğayri ma'lûm ve 'illeti daħî vâhid olmasını izân ve ilâmdır. Yâhûd 'ilimden murâd ma'lûmdur. Mütekellimün bu âyete ve sâir nazîri âyetlerde tâife-i mu'tezileleri red idûb vâcibü'l-vücûd her bir eşyâi ve hudûsu havâdis-i kable'l-vuku' bilür deyu ihkâk-i hakk buyurdiler bu ecilden 'ilimden murâd [7a] bu mağâmda ma'lûmdur. Mecâz-ı meşhûr olarakdan meselâ "hâzâ 'ilmü fülân" dîrler. Murâd, ma'lûmu dîmeğdir. Yoħsa tâife-i mu'tezile gibi zâhir-i âyet ile 'amel câiz degildir. Bu ma'lûm olduktan sonra Cenâb-ı vâcibi'l-vücûd evvelâ nifâğdan ihlâsı temyîz ve mü'minini kezâlik izhâr ve âşikâr buyurdu ve 'ilmiñ lafzatullâha ba'de't-te'vîl izâfeti tefhîm ve ta'zîm iş'âr ider.

(وَيَسْجُدْ مِنْكُمْ سُهَدَاءُ) el âyete. Ya'ni sizlerden olan nâsı şehâdet şerefiyle müşerref ve mükerrrem eylemek için. Murâd şühedâ-i Uħud'dur yâhûd lâfz-ı şühedâ' şâhidiñ cem'idir. Bu taqdirce ma'nâ mübâlağa ile 'adâlet edici oldukları halde sizlerden şâhidler ittiħâz itmek için dîmek olur. Sebeb-i 'adâletleri hağ üzerine sebât ve miñen ve şedâide taħammülleridir. Zîrâ yevm-i Uħud'da muħâfaza-i Rasûl-i Kâinât için nice zevât-ı zî şân efendilerimiz fedâ-yı cân ve mağdurlarını şarf itmişlerdir. Tafşîli kütüb-i siyerde meşurdur. Bu zevât-ı 'âlî

⁸⁹ أَيُّ نُدَاوُلَهَا لِيَكُونَ كَيْتٌ وَكَيْتٌ

menziletlerini şanlarını tefhîm ve ta'zîm için lâfz-ı ittiḥâz ile irâd buyuruldu.

[7b] (والله لا يحب الظالمين). Bu kavlı-i şerîf bir cümle-i mu'teriza olup mâ kablinin maẓmûnunu taqrîr için sevk buyuruldu. Lâkin muḥabbeti nefy buğz ve ğazabdan kinâyedir ve zâlimine ikâ'ı muḳâbilinde olan zevât-ı 'âdilîne muḥabbeten zâlimine tâ'rîzdır. Murâd ya imân üzerine sâbit olmayanlardır yâḥûd keferi-i feceredir. Hâşıl-ı ma'nâ Cenâb-ı vâcibu'l-vücûd zâlimine muḥabbet itmez. Ya'ni onlara buğz ve ğazab ider dîmeğdir ve naşs-ı mübîn delâlet ider ki küffâra ḥaḳîqaten nuşret olmayub ğâlib oldukları vakitte istidrâcen yâḥûd mü'minleri ḥikmeti maşlahata binâen ibtilâ içündür. Zîrâ nuşret maḥabbet iktizâ ider zâlimine maḥabbet yokdur. Bu taḳdirce nuşret ehl-i imâna maḥsusadır deyü 'Allâme Kâzî ve Ebussu'ûd raḥimehumallâh beyân eylediler. Bu maḳama ḳadar zıkr ve beyân âyet-i âtiyeniñ keşf ve izâḥı içündür.

(وَلِيْمَحْصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا). Nazm-ı şerîf-i rabbânide vâkı' "kelime-i vāv" ḥarf-i âtife ve "lâm" ḥarf-i cerr "yumaḥḥışa" bâb-ı tef'ilden fi'li muzâri' en muḳaddere ile mañşûb ve "yetteḥize minküm" kavlı-i şerîfi üzerine [8a] ma'tûfdur. Ammâ cânib-i ma'tûfun 'aleyhde lâm i'âde buyurulmayüb cânib-i ma'tûfda i'âdeniñ vechi şu vechile beyân olunur ki ve yetteḥize kavlı-i şerîfi ifâde ider ki Cenâb-ı zülcelâliñ mü'mininden şühedâ ittiḥâzı ol kimesnelerin imân-ı kâmil üzerine sebâtlarını iş'âr idüb mâ kablinde vâkı' ve ma'tûfun 'aleyh olan 'illet ile beraber güya 'illet-i vâhîde menzilesinde olmağla binâen 'aleyh lâm terk buyuruldu. Ammâ "ve liyumeḥḥisallâhullezîne" âyet-i kerîmesinde i'âde buyurulduğının vechi beyne'l-ma'tûf ve'l-ma'tûfu 'aleyh cümle-i mu'teriza ile faşl olunub 'illiyetini izân ve iş'âr içündür ve cümle-i mu'terizanıñ ba'dinde ityânıñ vechi mü'mininin zümre-i zâliminde düḥûl-i tevehhümünü def'dir. Zîrâ "ellezîne âmenü" kavlı-i şerîfiyle murâd imân üzerine sâbit olan zevâttır. Ammâ 'Allâme Kâzî'nin "li yuḥahirahum ve yuḥaffihim mine'z-zünûbi in kâneti'd-dületu 'aleyhim"⁹⁰ ḳavliyle murâd ya'ni Allâh zülcelâl evḳâtı en-naşru ve'l-ğalebetü beyne'l-müslimîn ve'l-kâfirîn müdâvele ḳılub eger ğalebe kâfirîn için ḥâşıla olur ise murâd temḥısu'l-mü'minîn [8b] olur. Ya'ni onları zünûbden taḥîr ve taşfiye olur ve eger mü'minîn ğâlib olurlar ise

⁹⁰ لِيُطَهِّرَهُمْ وَيُصَفِّيَهُمْ مِنَ الذُّنُوبِ إِنْ كَانَتِ الدُّوْلَةُ عَلَيْهِمْ Şayet devran müminlerin aleyhine dönerse, bu müminler için günahattan bir tasfiye ve temizlik dönemidir.

murād, āsār-ı kâfirîni maḥḳ ve maḥvdır. “İn kâneti'd-dületu 'aleyhim” kavliniñ ma'nâsı eger kâfirîniñ mü'minîn üzerine ğalebesi olur ise dîmekdir. Zîrâ “dület” ğalebe ma'nâsınadır. Bu taḳdirce 'ilel-i selâse ya'ni sâbît 'ale'l-îmân olanların ğayr-i mü'minînden temeyyüzi ve ittiḥâz-ı şüheda' ve temḥîş cümlesi şâhib-i Keşf'îñ ve Kâzî'nin zâhir kelâmlarına ğöre kâfirîniñ mü'minîn üzerine ğalebesine terettüb îden 'ileldir. Lâkin ḥafî degildir ki 'ilelîn-i âḫirîn mü'minîn kâfirîne ğâlib oldukları vaḳıtta daḫî ḥâsıl olur ve zünübden temḥîş kezâlik mü'minîniñ kâfirîni muḥârebede ḳatl îtmesiyle ve 'aksiyle daḫî ḥâsıl olur.

(وَيَمْحَقُ الْكَافِرِينَ). Bu âyet-i kerîme mâ ḳabline ma'tûfdur ve “maḥḳ” lügatta “noḳsân” ma'nâsına ba'zıların ḳavline ğöre “bir şey'i külliyyen izḫâb ve gidermek” ma'nâsınadır. Ḥattâ “ve yemḥekullâhurribâ”⁹¹ âyet-i kerimesi, “ey yeste'sılıhüh” ile tefsîr olundu. Ma'nâ-yı istîşâl bir şeyi aşl u bencinden îhrâc îtmekdir.

[9a] Ammâ bu ḳavl-i şerîf mü'minîn kâfirîn üzerine ğâlib olduĝı taḳdirce müdâvele-i mezkûrîn 'illetidir ve kâfirînden murād yevm-i Uḫudda Rasûl-i 'aleyhi's-selâm ile muḥârebe îden müşrikîn ve âyet-i ülâdaki mü'minînden murād muḥârebe-i mezkûrede Rasûl-i 'aleyhi's-selâmın şeref-i muşâḫabetlerinden aşlâ münfek olmayan zevât-ı 'âlîşândır. 'Allâme Kâzî'niñ “ve yuhlikehum in kânet 'aleyhim”⁹² kavliniñ ma'nâsı mü'minîn ğâlib olurlar ise kâfirîni ihlâk içündür dîmekdir. Ḥafî degildir ki bu nazm-ı şerîf maşdarınıñ mef'ûlüne izâfeti ḳabîlinden olub fâ'iliniñ zikri terk buyuruldu. Taḳdîr-i kelâm “ve yemḥakallâhu'l-kâfirîn” dîmekdir ve ba'zan maḥḳ bir şeyin ḳalilen ḳalilen munteḳîş olmasına itlâḳ olunur. “Meḥâḳu'l-ḳamer” bu ḳabildendir. Ḥulâşa-i ma'nâ eger mü'minîn maĝlûb olur ise zünübden taḥîr îtmek ve eger kâfirîn maĝlûb olur ise āsār-ı küfri maḥḳ ve maḥv îtmek içündür dîmek olur. Rûḫu'l-beyân şâhibi Ḥaḳḳı ḳuddise sirruhu beyân îder ki, mü'minîni bu vecihle ibtilânın fâidesi isti'dadlerinde [9b] olan kemâlâtı fi'le îhrâcdır. Meşelâ şabr ve şecâ'at ve ḳuvvetü'l-yeḳîn ve nefse ḳillet-i müblât ve emrullâha teslim ve bunuñ emşâli gibi ve her bir ğam ve hemm ve meşâibi mü'minîne işâbet ittîrirse zünübini tekfir ve ḳulübini taḥîr ve ervahlarını taḥlîş ve esrarlarını temḥîş içündür. Ammâ

⁹¹ وَيَمْحَقُ اللَّهُ الْكٰفِرِيْنَ وَبُرِيَّ الصّٰدِقٰتِ “Allah faizi yok eder sadakaları ise bereketlendirir”. (Bakara 2/276).

⁹² وَيُهْلِكُهُمْ اِنْ كَانَتْ عَلَيْهِمْ

kāfirine işābet iden gerek ni‘met ve niķmet ve gerek devlet ve zillet küfrānietlerine ve mezīd-i tuġyanlarına ve kalpleriniñ ‘umyuna ve ervaķlarını maķķa ve esrarlarını şaķķa sebebedir. Ve bu ħuşuşa ħadīs-i şerīf eşeddü’l-belāi ‘ale’l-enbiyāi şümme’l-evliyāi şümme’l-emşeli fe’l-emşeli (أشدّ البلاء على الانبياء ثم الاولياء، ثم الامثل فالامثل)⁹³ delil-i kavī ve burhān-ı celīdir.

(أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ) Bu āyet-i kerīme zāhir olan emr-i Rasūl-i ‘aleyhi’s-selāma muĥālefet bir de yevm-i Uĥud’da perīşāniyyete sebep olan kimesnelere ħıtabdır. Bu taķdirce mūdāvele-i eyyām-ı mūcibe olan esbāb tetimmesinden olmak muĥtemeldir. Zira mūdāvele-i mūcibe olan meşāķķa ‘adem-i taĥammül ve şedāid üzerine ‘adem-i şabırdır. Yāĥūd emr-i Rasūl-i ‘aleyhi’s-selāma muĥālefet iden kimesnelerin ħālini beyān için sevk olunmuş kelām-ı müste’nefe olduġı ħâlde [10a] onları tebkīt ve tevbīĥ için irād buyurulmuş ola. Ve cemī’-i nāş cennet-i a’lāya meşāķķa taĥammül etmedikçe dāĥil olmayacaklarını beyāndır. Yāĥūd mūdāveleden ġāyet kuşvā olan meşīet beyānı için sevk buyurulmuş kelām-ı müste’nefe olması dahī cāizdir. Ammā ‘Allāme Kāzī’nin “bel e-ĥaşıbtüm” kavlınden ġaraż budur ki āyet-i kerīmede vāķi’ olan kelime-i “em” lafzen ve taķdirenden hemze-i istifhāmla ġayr-i müsevveķa olan kelāmıñ ibtidāsında vāķi’ olan “em-i munķaṭı’a” olmasına işarettir. Zirā merzā olan mezheb-i Zeccāc olub ānın ‘indinde “em” kelimesi hemze-i istifhām ile “bel” ma’nāsını münzamındır. Ammā İmām Ferrā’ya göre “mīm” zāide olub faķaṭ hemze-i istifhāmdan ‘ibārettir ve bu maķamda istifhāmdan murād inkārī ve istibādī olub ma’nā sizler cennete dūĥülünüzi zan mı idersiz zan itmeyin ġāyet müsteb’iddir zirā sizden emr-i Rasūl-i ‘aleyhi’s-selāma muĥālefet gibi ‘adem-i dūĥülü mūcib ħarekāt-i nā pesendīde zuhūr eyledi. Bu taķdirce inkār onların ħusbānına ya’ni zanlarına müteallik olur. Yāĥūd murād nehy-i ħusbāndır. [10b] Bu taķdirce ma’nā-yı āyet-i kerime, dūĥül-i cennete sebep olan ħarekāt sizlerden şadır olmadıkça dūĥül-i cenneti zan itmeyin dīmeķdir. Lākin maķşūd olan tevbīĥ bu ma’nāya göre müstefād olmaz.

Bir suāl teveccüh ider ki emr-i Rasūl-i ‘aleyhi’s-selāma muĥālefet iden kimesnelere mü’minin iseler cennete dūĥülleri zannını inkār Allāh zü’l-celālin va’dine muĥālifdir ve zanları mevķi’inde olur ve eger

⁹³ “En şiddetli bela, peygamberlere, velilere ve benzerlerine gelir.”

münāfikīn iseler dühüllerini inkār muvafık olur. Lākin bu maḩamda vuḩū 'i siyāk-ı āyete muṩābık olmaz.

Cevāb, ḩüsbān-ı mezkūri inkār ile murād muḩālefetlerini taḩbīḩ ve ṣabr üzerine teṣbīt ve taḩammül-i meṣaḩḩa teṣcī'dir. Yoḩṣa zātında zanlarını külliyyen inkār degildir.

(وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ) ileḩ⁹⁴ ḩavl-i ṣerīfinde vāḩi'a olan kelime-i "vāv" ḩāliye olup cümle-i mezkūre zāmīr-i ḩasibtümden yāḩūd zāmīr-i tedḩulüden ḩāl olup inkār mezkūri te'kīd için ityān buyuruldu.

(الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ) el-āyete. Vaṣf olan cihād nefy buyurulmayub 'adem-i cihād ile mevsūf olan kimesnelerden 'ilm nefy olunmasında ḩikmet budur ki nefy-i cihadda mübālaḩa içündür. Zīrā Allāḩ zü'l-celālīn [11a] biraz zevāttan 'ilmīni nefy vaṣıfları olan cihaddan bi tarīḩi'l-ülā nefyini muḩtezēdir. "Ve minküm" ḩavl-i ṣerīfi "ellezīne" ḩavl-i ṣerīfenden ḩāldir. Ammā 'Allāme ḩāzī'niñ "ve lemmā tücāḩidū"⁹⁵ ḩavlınden ḩaraż budur ki "ve lemmā ya'lemillāḩüllezīne" ḩavl-i ṣerīfi "ve lemmā tücāḩidū" maḩāmında olup nefy-i 'ilmīden maḩṣūd ma'lüm olan cihādı 'alā tarīḩi'l-burḩān nefiydir. Zīrā her bir ma'lümun taḩaḩḩuḩ-i vücüdī Haḩḩ sübhānehū ve te'ālā ḩazretlerinin ol ma'lüm ve müteḩaḩḩıḩa 'ilmīni müstelzim olup ḩāliḩ te'ālāniñ 'ilmī olmaḩsızın bir ma'lümun vücüdī müstehīl oldıḩı bedāhete ma'lüm oldıḩına bināen her ma'lüm için elbette 'ilm-i rabbānī lāzımdır. Bu āyet-i kerīmede lāzım olan 'ilm "ve lemmā ya'lemillāḩ" ileḩ ḩavl-i ṣerīfiyle nefy buyurıldıysa bedāhетен melzüm olan cihādıñ nefy-i lāzım gelmekle ḩavl-i ṣerīfi mezkūr "ve lemmā tücāḩidū" ile tefsīr olundu. 'Alā tarīḩi'l-burḩān ma'nā-yı āyet-i kerīme ṣu vecihle riṣte-i beyāna keṣīde olunur ki mā mezāda [11b] sizlerden cihād vāḩi' olmadı eger vāḩi' olaydı elbette Cenāb-ı āferīnendenin 'ilmī ta'allūḩ īder idi. Lākin 'ilm-i zü'l-celāl ta'allūḩ ītmediyse cihad sizlerden ṣādır olmamaḩ lāzım gelür. Bu vecihle īrād her bir eṣyaya Allāḩ te'ālānın 'ilmī zarūrī olmasını iṣ'ār īder. Ammā 'Allāme ḩāzī'nin "ve'l-farḩu beyne lemmā ve lem enne fīḩi tevaḩḩu'e'l-fi'li fīmā yüstekbel"⁹⁶ ḩavlınden ḩarażı kelime-i lem ve lemmānın beynini farḩdır. Zīrā ikisi de muzāri'a dāḩil olup zeman-ı māzīde nefye delālet īderler. Vech-i farḩ budur ki lemmā kelimesi vaḩt-i intizārın

⁹⁴ ilā āḩir.

⁹⁵ وَلَمَّا جَاهَدُوا

⁹⁶ وَالْفَرْقُ بَيْنَ لَمَّا وَلَمْ أَنَّ فِيهِ تَوَقُّعُ الْفِعْلِ فِيمَا يُسْتَقْتَلُ

vakt-i tekellüme kadar cemî‘-i ezmine-i mâzînin cüzlerinde nefye delâlet îder. Ba‘de‘t-tekellüm menfi olan fi‘lin huşûli mütevekkî‘ ve müntezir olarakdan. Ammâ lem kelimesi bunun hilâfına mulâbese olub zemân-ı mâzînin ba‘zı eczasında nefye delâlet îder bilâ tevekkü‘ kütüb-i nahviyelerde tafşili mezkûrdur. Hülâşa-i kelâm “ve lemmâ ya‘lemillâhullezîne” ileh âyet-i kerîmesinde vâki‘ olan lemmâ kelimesi maḥâtabînden cemî‘-i zemân-ı mâzîde cihâdın nefyine ve müstaḥbelde tevekkü‘una delâlet îder [12a] ve ba‘zı müfessirîn mezkûre olan lemmâ kelimesini lem ma‘nâsına ḥaml eylediler.

Hülâşaten ma‘nâ-yı âyet-i kerîme budur ki sizlerden zemân-ı mâzînin cemî‘inde yâḥûd ba‘zısında cihâd vâki‘ olmadığı halde büstân-ı sermediye düḥûlunuzi zan mı îdersiniz. Zannınız derece-i ḡâyedde müsteb‘iddir intehâ.

(وَيَعْلَمُ الصَّابِرِينَ) Kıraat-ı meşhura mîmin fetḫiyle olub bu taḫdirce iki vecih vardır. Eşheri izmâr en ile manşub ve kelime-i vâv cemî‘ içün olmaḫdır. “Lâ te‘küli’s-semeke ve teşrabe‘l-lebene”⁹⁷ kavli gibi “ve en teşrabe‘l-lebene”⁹⁸ taḫdirindedir. Ya‘ni ikisinin beynini cem‘ itmeyen ‘ulemâ-i Başra bu veche zâhib oldılar. Ammâ Kûfiyyûn bu mekûle vâva vâv-ı şarf ta‘bir îderler. Ya‘ni teşrab fi‘li mâ ḡablinde vâki‘ olan fi‘lin i‘râbı gibi i‘râb olunmaḫ lâzım iken vâvın duḥûli i‘râbdan vech-i âḫere şarf eyleyüb âḫiri meftûḫ oldı. Ammâ vech-i ḡayr-i meşhûr budur ki ‘an aşl ya‘lem fi‘li meczûm olub vaḫtâki ba‘dinde sâkin vâki‘ oldıysa iltikâ-i sâkineyn ref‘ olmaḫ içün eḫaff-i ḫarekâttan olan fetḫa ihtiyâr [12b] olunmaḫla âḫiri meftûḫ oldı. Lâkin ‘Allâme‘niñ “ve ḡurie bi‘r-raf‘i ileh” kavlinden ḡaraż budur ki ‘Amr bin el-‘Alâ‘dan râvî olarak ‘Abdülvâriş ve ya‘leme lafz-ı şerîfini merfû‘an kıraat itmişdir. Bu taḫdirce kelime-i vâv ḫâliye olur. Eger fi‘li-i muzâri‘ müsbet üzerine vâv-ı ḫâliyenin duḥûli câiz degildir deyu i‘tirâz teveccûḫ îder ise cevâb budur ki bu maḫâmda muzâri‘ mübtedâ-yı maḫzûfuñ ḫaberidir. Taḫdir-i kelâm “ve hüve ya‘lemu‘ş-şâbirîn” olub bu şurette ma‘nâ-yı âyet-i kerîme böyle olur ki sizler şedâyide mütahammil olmadığınız halde ve cemî‘-i zemânı mâzîde yâḥûd ba‘zı zemân-ı mâzîde sizlerden cihâd fî sebîlillâh vâki‘ olmadığı halde cennet-i a‘lâya düḥûlunuzi zannınız derece-i ḡâyette

⁹⁷ لا تأكل السمك وتشرب اللبن Hem balık yiyip hem de süt içme.

⁹⁸ وأن تشرب اللبن

müsteb'iddir. Zîrâ dühûl-i cennet ve terk-i muşâbere 'ale'l-cihâd cem' olmazlar.

Hulûşa-i kelâm hubb-i dünyâ sa'âdet-i uhrâ ile müctemi' olmaz. Eheduhumâ müzâd oldukça âher nâkış olur. Zîrâ sa'âdet-i dünyâ ancak kalbin umûr-i dünyâyâ iştiğâliyle hâşıl olur [13a] ve sa'âdet-i uhrâ ancak mâ sivallâhdan fâriği'l-bâl olmağla olur emrânın ictimâ'ı mümkün olmamağla bu sırr için âyet-i kerîmede istib'âd-ı şedîd vâki' olub mâ sebekde vâki' tesliyetnâme-i "ve lâ tehinû" dan izrâb ve emr-i Rasûl 'aleyhi's-şalât ve's-selâma muhâlefet iden kimesnelere bu vecihle tebkît ve tevbih olarakdan bu âyet-i kerîme vârid buyurulmuşdur. "Ve şâbirîn" sîgâsı ism-i fâ'il olmağla mu'teber olan şabr üzerine istimrâr ve devâm şart olduğunu iş'âr ider.

Hâzâ âhîru mâ teyessera lenâ fi hâze'l-meâm min tahrîri'l-merâm in vaqa'a fihi sehven ev hâtaen fercu'l-'afve minellâhi'l-'allâm innehû hüve'l-'afuvvu'l-ğafûr.

Kaynakça

- Albayrak, Sadık. *Son Devir Osmanlı Uleması*. 5 Cilt. İstanbul: Milli Gazete Yayınları, 1980.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Hulûsatü'l-Mukarrirîn: Huzur Dersi'nde Fâtîha Tefsirinden Süzülenler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/1 (2018), 193-210.
- Arpa, Recep. "Huzur Derslerinde Kâdî Beydâvî Tefsiri mi Takip Edilirdi?". *Osmanlıda Tefsir Dersi Gelenekleri*. ed. Ömer Kara vd.. 91-156. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi Araştırmaları, 2018.
- Atâ, Tayyazâde. *Osmanlı Saray Tarihi/Tarih-i Enderun*. 5 Cilt. nşr. Mehmet Arslan. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Bursalı, Mehmed Tahir. *İdâre-i Osmâniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335.
- Demirpolat, Enver. "Huzur Derslerine Katılan Harputlu Âlimler". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2012), 213-237.
- İnalçık, Halil. "Kırım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/450-458. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- İpşirli, Mehmet. "Huzur Dersleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/441-444. Ankara: TDV Yayınları, 1989.

- İlmiyye Salnamesi (Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislamı)*. haz. Seyit Ali Kahraman vd.. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Kara, Ömer. "İslâm Geleneğinde Ümerâ Huzurundaki Bilimsel Toplantıların Osmanlıcası: Huzur Dersleri". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları* 2/299-369. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Kara, Ömer. "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 519-539.
- Kartal, Alparslan. "Huzur Derslerine Katılan Karşılıklı Âlimler". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/8 (2017), 224-243.
- Kavak, Nuri. *Osmanlı Bürokrasisinde Görev Almış Kırım Kökenli Devlet Adamları*. İstanbul: Has Matbaacılık, 2017.
- Kırımlı Muhammed Emin b. Esad Efendi. *Âl-i İmrân Sûresi 139-142 Âyetlerin Tefsiri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Yıldız Sarayı Kütüphanesi Eserleri), Türkçe Yazmalar Bölümü, 7297, 1b-13a.
- Mardin, Ebül'ulâ. *Huzur Dersleri*. 3 Cilt. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1951 (2 ve 3. Ciltler 1966'da aynı matbaada basılmıştır).
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 3 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 4. Basım, 1993.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmaniyye (I-IV/ü)*. haz. Ali Aktan vd.. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.
- Temizer, Aydın. "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/28 (2013), 65-92.
- Uşaklıgil, Halit Ziya. *Saray ve Ötesi: Son Hatıralar*. İstanbul: Özgür Yayınları, 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti'nin İlmiyye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1965.
- Yüksel, Ahmet - Karademir, Zafer. "Ulema, Göç ve Devlet: Kırım Harbinden Sonra Osmanlı Ülkesine Göç Eden Ulemanın İskânına Dair Bazı Bilgiler". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 52/1 (2012), 169-190.